

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav pro klasickou archeologii

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Juraj Sarkisjan

Orientální kulty v Noriku v období principátu

Oriental cults in Noricum during the
principate era

Praha 2012

Vedoucí práce: **PhDr. Pavel Titz. Ph.D.**

Rád bych touto cestou vyjádřil poděkování Ph.D. Pavlu Titzovi za jeho cenné rady a trpělivost při vedení mé diplomové práce a hlavně při výběru a formování témat. Rovněž bych mu chtěl poděkovat za vstřícnost a pomoc při získání potřebných informací a podkladů.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval/a samostatně, že jsem řádně citoval/a všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30.7.2012

.....
Jméno autora

Abstrakt

Hlavním tématem této práce jsou orientální, syrsko-anatolské kulty, které zasáhli a také ovlivnili domácí obyvatelstvo a další náboženství v provincii Norikum. Také se zmiňuje o jejich původu a o způsobu jak se dostali do římské říše. Časové zařazení je do období principátu, kvůli jejímu primárnímu cíli : přiblížit spíše příchod kultů do provincie a taky problematiku rozšiřování, než jejich úpadek. Tato práce je taky doplněná katalogem, který obsahuje informace o všech předmětech zmíněných v odborné literatuře, které se týkají syrsko-anatolských kultů.

Klíčová slova

Orientální kulty, Norikum, principát

Abstract

The main topic of the diploma thesis are oriental, Syro-Anatolian cults, which had affected and influenced the natives and other religions in the province of Noricum. It also mentions their origins and the way how they came to Roman Empire. We have set this work into the principate era, because of it's main goal: to explain the arrival of the cults into the province and also the issue of their spreading, rather than their declining period. This diploma thesis is also supplemented with a catalogue, which contains data of every object, which was mentioned in the literature, on the subject of Syro-Anatolian cults.

Keywords

Oriental cults, Noricum, principate era

OBSAH

Úvod	9
1. Norikum	11
1.1 Geografické zaradenie	11
1.2 Lokality v rímskej provincii Norikum	14
2. Orientálne kulty (Sýrsko-Anatólske)	23
3. Kybelé a Attis	26
3.1. Obdobie pred výskytom Kybelé v Noriku	26
3.1.1. Kybelé - pôvod kultu	26
3.1.2. Kybelé a Attis v Rímskej ríši	27
3.1.3. Attis funerarius a hrobová symbolika	30
3.2. Kult Kybelé a Attisa v Noriku	31
3.2.1. Kybelé	31
3.2.2. Attis	32
3.2.3. Charakter a datovanie	32
3.3. Zhrnutie	33
3.3.1. Rakúska časť Norika	33
3.3.2. Slovinská časť Norika	35
3.4. Vplyv Kybelé na Norikum	37
4. Mithra	38
4.1. Obdobie pred výskytom Mithru v Noriku	38
4.1.1. Pôvod kultu Mithru	38
4.1.2. Leontocephaline	41
4.1.3. Stupne iniciácie	43
4.2. Mithra v Noriku	43
4.2.1. Rozšírenie	44
4.3. Predstava kultu	45
4.3.1. Ikonografia	45
4.3.2. Charakter a chronológia	47
4.4. Epigrafické nálezy	48
4.4.1. Forma a materiál	48
4.4.2. Zasvätenie	48
4.4.3. Dedikanti	49
4.5. Dôsledky	50
4.6. Svätyne a chronológia	51
4.7. Zhrnutie	54
4.7.1. Rakúska časť Norika	54
4.7.2. Slovinská časť Norika	57
5. Jupiter Dolichénsky	59
5.1. Obdobie pred výskytom Jupitera Dolichénskeho v Noriku	59
5.1.1. Pôvod kultu Jupitera Dolichénskeho	59
5.1.2. Jupiter Dolichénsky v Rímskej ríši	59
5.2. Jupiter Dolichénsky v Noriku	65
5.3. Predstava kultu	66
5.3.1. Kultové zobrazenie a ikonografia	66
5.3.2. Štýl a chronológia	68
5.4. Epigrafické nálezy	69
5.4.1. Zasvätenie	70
5.4.2. Dedikujúci	71

5.5. Svätyne.....	75
5.6. Zhrnutie.....	76
6. Ďalšie sýrsko-anatólske božstvá.....	78
7. Isis – Noreia. Egyptský a domorodý synkretizmus v provincii Norikum.	80
Záver.....	85
Zoznam použitej literatúry.....	88

Skratky

MN = Miesto nálezu

MU = Miesto úschovy

V = Výška

Š = Šírka

D = Dĺžka

Klft = Klagenfurt

Km = Krajské múzeum

OÖ Lm. = Oberösterreichisches Landesmuseum

CCID = Corpus Cultus Iupiter Dolichenus

CIMRM = Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae

CCCA = Corpus Cultus Cybele Attidisque

OKÖ = Orientalische Kulte im Römischen Österreich

Úvod

Orientálne kulty, adaptované na cudzie náboženské systémy líšiac sa odlišným stupňom rozmýšľania, sa stali náboženským tovarom voľne dostupným pre spotrebiteľov v hostiteľskej kultúre. Istým spôsobom fungovali ako iné kulty v ríši, poskytovaním inštitučnej štruktúry pre individuálnu zbožnosť.¹ Prijali základnú podstatu tradičných náboženstiev, založené na pute vytvorenom medzi obeťou (z ktorej vyplývali výhody ako napríklad distribúcia jedla – obetného mäsa – medzi členov elity, ktorí zabezpečia obeť), ako hlavným prvkom rituálu, a populáciou, ako prejav odovzdania sa vysoko asymetrickej politickej rovnováhe.

Avšak toto je len necelá časť problematiky. Počas ich helenizácie dochádza k rozsiahlym zmenám, alebo v niektorých prípadoch k úplnému znovuzakladaniu, vytvorili si vlastný pohľad na kozmos, ktorý môžeme popísať ako zovšeobecnený smer, ktorý ich jasne odlišuje od skupinových kultov tradičných profánnych božstiev. Tento vývoj, čiastočne aspoň na úrovni mýtov, bol prepojený s gréckou asimiláciou, ktorá bola formovaná vnútorne zameranou nábožnosťou, kultom mystérií, a špecifickými a charakteristickými požiadavkami pre telo a pre etický charakter. Preto by sme sa na okraj chceli dotknúť aj tejto problematiky, pretože tieto tri charakteristiky, boli dôležité pri rozširovaní kultov kvôli ich obľúbenosti najmä pre ich dialektický vzťah k pretvorenému vnímaniu božstva, ktoré „Leydnova škola“ zdôrazňovala ako „služba bohu“ a Paul Veyne ako „strach z boha“, berúc si inšpiráciu z gréckej a rímskej profánnej tradície a zároveň ňou bola posilňovaná.² Z iného uhla pohľadu, J.Z. Smith navrhol všeobecný termín „náboženstva odvšadiaľ“ aby zvýraznil bohatú škálu rozdielov náboženských a profánnych náboženstiev.³ Do tejto väčšej kategórie spadajú napríklad kulty Mater Magna, Jupitera Dolichéna a Mitru. Pri tom ako si predstavovali v týchto kultoch božskú bytosť, by sme spomenuli názor Jasa Elsnera, ktorý prezentuje akýsi vnútorný spôsob vizuálneho zážitku, kde pudové správanie, ktoré je viditeľné vo vzájomnom vzťahu s profánnou nábožnosťou, ustupuje v prospech vytvorenia rituálnych okamihov „zahliadnutia“ boha, opakovane prežitého Luciom v Apuleiových

¹ Rüpke, J., 2001 s. 12.

² Veyne 1989 a 1999.

³ J.Z.Smith, 2003 s. 21.

Metamorfózach.⁴ Tento pohľad je bezpochyby podobný predstave J.-P. Vernanta o dlhodobej premene *mimesis* na *φαντασία*.⁵

Inými slovami tieto tri kulty, ktorými sa budeme okrem iných zaoberať, jednoducho neboli pohltené do väčšieho systému, ale ukázali sa ako schopné relatívne samostatného vývoja.⁶

Importované kulty zostávali dlhú dobu obmedzené na etnické skupiny, ktoré ich so sebou priniesli; v tom prípade sa možnosti voľby pre starousadlíkov príchodom nových kultov rozšírili. Ťažko rozhodnúť, či tomu tak bolo; postupné pribúdanie rímskych mien a ich foriem v prameňoch k určitému pôvodne nerímskemu kultu by tiež mohlo dokumentovať aj postupujúcu latinizáciu jeho členskej základne, ktorá sa inak nemenila. Na druhej strane nemožno podceňovať ani záujem o exotickosť: túžba rozšíriť spektrum každodenných skúseností exotickými prvkami v architektúre, vo výzdobe priestorov, v rituáloch ale aj v jazyku – napríklad výzdoba papyrusov, mozaiky s Níлом, modlitby zapisované v hieroglyfoch v Isidinom kulte – mohlo ísť ruka v ruke s prianím zachovať svoje vlastné tradície.⁷

V Práci by sme sa chceli zaoberať sýrsko-anatólskou skupinou orientálnych kultov, Jupitera Dolichénskeho, Mitru, Kybelé a ďalších božstiev. Taktiež aj vznikom týchto kultov, ako a kým boli prinesené do oblasti Norika a aký vplyv to malo na obyvateľstvo. Ten by sme určili pomocou odhalených artefaktov a intenzitou a spôsobom akým boli šírené.

Na začiatku každej kapitoly, by sme chceli priblížiť prostredie v akom každý z jednotlivých kultov vznikol a aké boli jeho pôvodné rysy, taktiež by sme sa chceli dotknúť problematiky vplyvu iných božstiev, ktoré stáli pri zrode náboženstva, ktoré bolo pripravené na import do Rímskej ríše, potom sa budeme zaoberať kontaktmi a spôsobom akým sa dostali kulty k Rimanom a najmä ako sa dostali do provincie Norikum. V týchto nasledujúcich hlavných kapitolách by sme chceli priblížiť sociologickú situáciu, spôsob, rýchlosť a príčinu, šírenia kultov medzi domorodé obyvateľstvo v Noriku.

Na záver, napriek tomu, že sa v tejto práci zameriavame na sýrsko-anatólske kulty, by sme chceli spomenúť aj najlepší príklad absorbovania orientálneho kultu do miestneho náboženstva. Jedná sa o prípad synkretizmu Isis a Noreie v malom chráme objavenom v Hohensteine, na ktorý sa v práci aj viackrát odvolávame.

⁴ J.Elsner, 1991, str. 61

⁵ J.-P. Vernant, 1996, str. 377.

⁶ J. Alvar, 2008 str. 25

⁷ Trunk, 1991, str. 194

1. Norikum

1.1 Geografické zaradenie

Rímska provincia Norikum, sa rozkladá na území dnešného Rakúska, z oboch strán Alpského chrbta, okrem toho v časti Nemecka, Slovinska a Talianska. V Rakúsku sa teritórium tejto rímskej provincie rozprestieralo na území Salzburského kraja ako aj v častiach Horného a dolného Rakúska (na juh od Dunaja), východného Tirolska, Korutánska a časti Štajerska. Okrem týchto zasahovalo aj do Bavorska (Cheimgau, Inntal), Slovinska a Talianska. Počas vlády Claudia (41-54 po Kr.) bola provincia malá, meno dostala po oblasti, ktorú obývali Kelti a bola nazývaná *regnum Noricum*, ten bol ako malý Rímsky satelitný štát pretransformovaný bez výraznejších problémov kedy získal aj provinčný štatút.⁸ Oblasť na východe ovládané Bójmi, ktoré patrili do starého *regnum Noricum*, ako je Hradsko a Viedenská oblasť, boli pri ustanovovaní provincií odtrhnuté a boli priradené pod správu provincie Panónia. Vďaka jeho prírodno-geografickým podmienkam dominovali Noriku v jeho strede a na juhu Alpy, preto môžeme hovoriť o ozajstnej Alpskej provincii, ktorej centrálna oblasť bola prakticky neobývatel'ná a ktorej cesty priesmykmi boli veľmi nebezpečné.

Severná hranica provincie bola určená Dunajom, roviny povedľa rieky boli prerušované kopcovitým terénom, ktorý niekedy zasahoval až do toku rieky. Na západe tvorili Sauwald a jeho predhorím tiahnucu sa úžinu Dunajskej kotliny medzi Passau a Eferdingom, potom pokračuje východne rieka Enns z Wachau až do Mauternu ďalšou úžinou, až kým sa údolie rieky otvorí v Tullner Felde. Na východných hraniciach provincie sa po poslednom limitnom kastely v Zeiselmauer dostáva Viedenský les pred Dunaj a ponecháva tak úzky priechod, skôr než sa znovu otvorí pri Viedenských jazerách. Krajina medzi Alpami a Dunajom je členená bočnými prúdmi rieky Inn, ktorá vyúsťuje v Salzachu, riek Traun, Enns, Ybbs, Erlauf a Traisen, ako aj mnohými ďalšími malými tokmi, ktorých údolia vytvorili veľmi dôležitú spojnicu medzi severom a juhom. V jadre provincie sa dvíhajú vysoké vrcholy Álp, na západe začínajú Vysokými Taurami, v ktorých centre je 3798 metrov vysoký Großglockner, ktorý je zároveň najvyšším vrcholom provincie. Na východ sa uzatvárajú Nízkymi Taurami. Na sever sa rozprestierajú vysoké hory a na západ Kitzbühlské Alpy, potom v oblasti Salzburgu je Štajerské jazero Tennengebirge a Dachstein. Južne od Alpského chrbta sú Gailtalské a Karnské Alpy, Gurktalské Alpy a Karavanky sa až po

⁸ T. Fischer 2002, s. 5.

Saualpy a Koralpy otvárajú do údolia Grazu. Na južných svahoch Alpského údolia viedli najdôležitejšie komunikácie smerované východ – západ. Tieto údolia sa teda stávali aj lukratívnymi pri výbere stavby nových sídlisk (ako napríklad Pustertal, Gailtal, Rienz-, Drautal). Údolie Iselu, Möllu, Lieseru a Gurku boli aj hlavnými strediskami sídlisk v regióne, spolu s Klagenfurtskou kotlinou. Východne odtiaľto sa vytvárali smerom zo severu na juh resp. juhovýchod, v odvodnených korytách rieky Drávy, Lavanty, Mury a Ráby, nadregionálne dôležité spojnice a osídlenia, takisto v Slovinsku to boli Savinja a Sáva.

Môžeme vychádzať teda z toho, že rímske prerozdelenie oblasti Norika je na základe územia *regnum Noricum*, čiže predovšetkým na základe starobylých keltských rodových teritórií, ktoré – ako napríklad v Gálii – boli označované *civitates*. Historické zdroje pre túto problematiku, sú veľmi strohé: nápis z Magdalenzbergu a zmienka Ptolemaiom. Nápis, tri kamenné platne, ktoré boli neskôr rozkúskované, pôvodne pochádzajú pravdepodobne z priestoru fóra.⁹ Kmene, ktoré sa na území Norika nachádzali boli napríklad: Norici, Ambilini, Ambidravi, Uperaci, Saeváti, Laianci, Ambisonti a Elvéti. V západnej časti provincie sídlili, začínajúc od severu, Saevéti, Alauni a Ambisonti, vo východnej časti žili Norici, Ambidravi a Ambilini. Ambisonti žijúci na *Tropaeu Alpiu*¹⁰ ako jediný Norický kmeň, ktorý bojoval a bol porazený Rimanmi v roku 15 pr. Kr. *Civitates* Saevétov a Laiankorov boli spomenuté na čestnom nápise z Iulia Carnica.¹¹ Žiaden z týchto *civitates* nebol s istotou lokalizovaný, avšak lokalizácia miesta osídlenia Norikov, ktorá je určená do Horného Štajerska, nerobí žiaden problém. Taktiež kmeňová oblasť Ambidrávov môže byť takmer s istotou určená do údolia na rieke Dráva.

Na rozdiel od Galie a ďalších germánskych provincií, kde slúžili *civitates* ako správne jednotky mimo mestského územia a mohli takto pôsobiť až do 3. st. po Kr., zdá sa že tento princíp prerozdelenia tu od rozdelenia provincií za čias vlády cisára Klaudia bol neustále neúspešný. Ako dôvod môžeme zobrať do úvahy rýchlo postupujúcu romanizáciu provincie, ktorej autonómne mestá s vlastným územím boli po založení vystavané podľa rímskej predlohy. Pravdaže, najskôr nedošlo k zakladaniu *coloniae*, čiže miest s vznešenou rímskou právnou formou rímskeho práva, ale so zriadením s viacerými *municípiami* s laténsnym právom s príslušnými územiami. Sú to tieto *municípia*: Iuvavum/Salzburg; Aguntum; Teurnia; Virunum; Flavia Solva; Celeia/Celje; Aelium Cétium/St. Pölten; Lauriacum/Lorch

⁹ Alföldy 1974, s. 77, s pozn. 30.

¹⁰ T. Fischer 2002, s. 19; *CIL* V 7817.

¹¹ *CIL* 1838.

a Ovilava/Wels. Z týchto deviatich *municípií*, ako Plínius napísal¹², bolo päť, menovite Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum a Iuvavum založených v Claudiovskej ére a Solva vo Fláviavskej. Archeologické dáta týmto údajom a tomuto zdroju neodporujú, aj keď je čoraz jasnejšie, že tieto *municípia*, neboli vždy na novozaložených oblastiach, ale stáli na základoch starších rímskych osídlení.

V rámci Dunajskej oblasti v Noriku romanizácia prebiehala pomalšie; za Hadriána (117-138) získali Cétium (St. Pölten) a Ovilava (Wels) mestské práva, zatiaľ čo Lauriacum/Lorch (ak vôbec) získalo tieto práva až za Septímia Severa.¹³ Preto má Norikum aj oveľa hustejšiu sieť medzi mestami a ich príslušnými oblasťami, ako to bolo v prípade susedných germánskych provincií a Raetie. Tieto mestá s ich príslušnými oblasťami potom pravdepodobne rýchlo pohltili staršie obytné usporiadania *civitates* v prospech teritórií *municípií*, pričom pravdepodobne viaceré *civitates* patrili pod správu *municípia*. Kvôli nedostatku historických a epigrafických dôkazov však nemôžeme povedať s istotou, v akom rozsahu boli postavené neskoršie mestá s ich územiaми na území *civitates*. Taktiež presný vývoj hraníc medzi jednotlivými mestskými územiaми je tým pádom nejasný, Alföldiove mapovanie by mohlo byť považované za presné len v niekoľkých prípadoch.

¹² T. Fischer, 2002, s. 19.

¹³ A. Betz, 1990 s. 15.

1.2 Lokality v rímskej provincii Norikum

Mauer an der Url/Locus Felix?

Kastel a tábor pri Mauer an der Url neleží priamo na limite, ale bližšie pri ceste spájajúcej St. Pölten/Cétium a Lorch/Enns/Lauriacum, zhruba 10 km južne od Dunajského limitu na pravom brehu rieky Url. Začiatky výstavby sú nejasné: na začiatku tu stál drevozemný tábor, ktorého základy sa neprekrývali s neskorším kamenným kastelom. Ten mal tvar lichobežníka so zaoblenými rohmi s dĺžkami strán 200 x 160 m. Väčšiu časť severozápadnej strany strhla rieka Url. Na západnej a východnej strane sú brány, doplnené vystupujúcimi vežami so štvorcovými podstavami. Na južnej strane kastela nebola objavená žiadna vstupná brána, len pravouhlé, po oboch stranách vystupujúce strážne veže. Funkcia a časové zaradenie odkrytých vnútorných budov je nejasná, ale pravdepodobne patria do obdobia neskorej antiky. Na rozsiahle pohrebisko, v ktorom bolo objavených len málo žiarových hrobov z 2. a 3. storočia po Kr., boli objavené prevažne neskoroantické kostrové hroby, leží južne od kastelu. Taktiež pozdĺž ulice, ktorá vychádza z južnej brány bola objavená veľká neskoroantická nekropola. Presná poloha a rozloha príľahlého *vicusu* je kvôli nedostatku príslušných výskumov neznáma, s istotou ale môžeme povedať, že sa nachádza v smere na juh od kastelu.¹⁴ Tu bol totiž v roku 1937 pri stavebných prácach objavený aj známy nález depotu z Dolichénovej svätyne.¹⁵

Pöchlarn/Arelape

V antických zdrojoch bol dochovaný názov tohto miesta a je nesporne spájaný s mestom Pöchlarn. Takmer všetky geografické zdroje toto miesto spomínajú: Ptolemaios 2, 13, 3; *tabula Peutingeriana* IV, 5 (jedná sa o stredovekú kópiu neskoroantickej mapy); *itinerarium Antonini* 234, 3; 248, 5; *notitia dignitatum*.¹⁶

Nálezy stavby kastelu sú doteraz neznáme, ale podľa najstarších nálezov pripadá časové zaradenie tábora do 2. polovice 1. storočia po Kr. Podľa nápisu z náhrobku bol tábor obsadený Pom[p]eiom Celerom z *kohorty I Flavia Brittonum* v roku 130 po Kr.

¹⁴ R. Noll, 1986 117 et seqq.

¹⁵ R. Noll, 1980.

¹⁶ T. Fischer, 2002 s. 44

Kastel bol vybudovaný v blízkosti ústia Erlauf do Dunaja ako rímsky prístav, využívané rameno rieky tu malo údajne oddeľovať na ostrove ležiaci kastel od jeho *vicusu*. Takáto topografická poloha bola veľmi ojedinelá pre kastel ranocisárskej doby. Podľa nálezov bol tábor určený do 2. polovice 1. storočia, tak ako väčšina kastelov norického dunajského limitu. Osídlenie v oblasti okolia tábora nie je známe až do neskorej antiky.

Rossatzbach-Windstallgraben

Jedná sa o *burgus*, ktorý nie je spomínaný žiadnym antickým zdrojom. Leží na konci údolia Windstallgraben v Dunajskej kotline. Táto neskoroantická strážna veža prekrýva jej južným rohom staršiu a menšiu vežu. Táto v 2. až 3. storočí postavená veža nebola len súčasťou signálneho systému Dunajskej hranice, strážila tiež aj vstup z údolia do Dunkelsteinerského lesa smerom na juh.¹⁷

Mautern/Favianis

Mautern, antický Favianis, leží vo východnom údolí Wachau na nízkej vyvýšenine v blízkosti Dunaja, ktorá sa pri vstupe do úzkeho údolia rozvetvuje a tým vytvára priaznivejšie podmienky pre prechod rieky. Kastel stál na nízkej terase, viditeľnej na starších záberoch, ktorá bola polostrovom v Dunaji; *vicus* sa vyvinul na západe, juhu a východe. Tábor je identifikovaný na *notitia dignitatum* ako základňa flotilovej jednotky uvedenej aj vo *Vita Sancti Severini*. Vzťah medzi viackrát spomínaným Favianis a Mauternom, napriek silným sporom v 70. tých rokoch 20. storočia, bol už s istotou potvrdený. Predovšetkým sa o to zaslúžili výkopové práce ÖAI, ktoré urobili z Mauternu bezpochyby najlepšie preskúmaný kastel a *vicus* na norickej časti Dunajského limitu. História výstavby kastela, môže byť načrtnutá vďaka novým poznatkom, ktorými prispel Gassner v roku 2000 a stratigrafia je rozsiahlejšie priblížená vďaka práci S. Groh a H. Sedlmayer.¹⁸ Ukazuje sa nám tu až 7 stavebných fáz: po pripravení a vypálení miesta kde sa malo začať stavať sa pripravil priestor na ktorom mal byť postavený kastel. Do prvej fázy patrili dva alebo tri hroby ako aj budovy zvnútra kastela postavené z hliny a nepálených tehál. Tieto nálezy môžeme datovať do 70/80. rokov 1. stor. po Kr. V druhej fáze dosahoval kastel rozlohu 176 x 145 m, resp. 3,1 ha, ktorá bola zachovaná až do neskoro antického obdobia. Táto zmena súvisí s novou

¹⁷ H. Ubl, 1997, s. 207 et seq.

¹⁸ T. Fischer, *Noricum*, s. 45.

posádkou, je možné že to bola *cohors miliaria*.¹⁹ Je však nejasné, či kameň použitý pri tretej fáze, bol použitý už v druhej fáze. Počas hadriánovskej doby realizovaná prestavba tretej fázy pravdepodobne súvisela s príchodom *cohors I Aelia Brittonum milliaria*. Koniec tejto fázy spadá do obdobia 80.ých rokov 2. storočia po Kr. a taktiež s koncom Markomanských vojen, ktoré však nie sú v Mauterne nijak archeologicky doložené. Štvrtá fáza je len čistá prestavba budov vo vnútri kastela. Končí obdobím deštruktívnej vrstvy časovo doloženej mincami (*terminus post quem* 251 po Kr.). Až po nejakom čase nastáva nové obdobie znovu vybudovania tábora, čiže piata fáza, niekedy okolo konca 3. storočia, spojená pravdepodobne s výmenou posádky, je tiež spojená s prelomením staršej tradície vo výstavbe a označuje začiatok neskoroantickéj histórie kastelu pri Mauterne. História posádky, ktorá vtedy kastel tvorila, je však veľmi nejasná. Ako sa predpokladalo, ďalšie jednotky, ktoré v Mauterne táborili, patrili *cohors II Batavorum*, od 140 pr. Kr, *cohors I Aelia Brittonum miliaria*, ktoré boli umiestnené vo Wallsee.²⁰

Spolu s kastelom sa vyvíjal aj *vicus* na západe, juhu a východe, ktorého celková dilatácia, môže byť vďaka S. Groh odhadnutá. Týmto spôsobom by mal sedemkrát väčšiu rozlohu ako samotný kastel s jeho 3,1 ha. Staršie výskumy a nové výkopové práce odhalili vo *vici* veľký počet pásových domov (*Streifenhäuser*). Pričom sa jednalo vždy o drevené budovy, kde len pivnice boli murované. Avšak poznáme aj kamenné budovy, ktoré mali vykurované izby. Pozoruhodný je aj počet banských domov. Verejné budovy alebo svätyne neboli v Mauterne ešte pevne dokázateľné, s výnimkou kúpeľov, ktoré sa nachádzali vo východnej časti kastela. Bolo tu objavené veľké množstvo trosky a praslenov. Okrem týchto sídelných objektov sa tu nachádzajú aj pohrebiská z 2. a 3. storočia, ktoré však nie sú kompletne preskúmané a zdokumentované.

Tulln/Comagena

Názov Comagena/Tulln sa odvodzuje od jedinej jednotky, ktorá tvorila posádku kastela z Tulln. Ide o *ala I Commagenorum*, ktorá bola pôvodne kráľovskou rytierskou jednotkou slúžiacou v malom klientskom kráľovstve Kommagene na východe Malej Ázie. Tá bola anektovaná rímskou armádou v roku 72 po Kr. a odvedená do Egypta. V roku 83 po Kr. bola jej prítomnosť spomenutá ešte v Egypte, v roku 106 po Kr. už patrí do provincie Norikum,

¹⁹ V.Gassner, 2000 s. 25

²⁰ V.Gassner, 1997, s. 208.

podľa kamenných nápisov sa v provincii nachádzala ešte v 3. storočí po Kr.²¹ Kastel leží na brehu Dunaja, na plochých poliach Tullnu medzi ústím Veľkého a Malého Tullnu. *Praetentura* je až z polovice strhnutá Dunajom. Ruiny tábora boli v ranom stredoveku prestavané. Zvyšok tábora, ktorého budovy neboli zahrnuté do stredovekých budov, bol z väčšej časti zničený už v 10. storočí. Vykrádaníu stavebných kameňov časom za obeť padli aj opevnenia pevnosti, až na Salzturm. Stredoveké mesto sa tiež rozvinulo aj na západ od kastela. Kastel mal dlhý pravouhlý pôdorys s užšou stranou k Dunaju a jeho rozloha bola od 4,2 do 4,5 ha. Z drevozemného tábora z 1. storočia po Kr. boli vďaka H.J. Ublovi vykopané časti východnej ochodze, druhá alebo tretia stavebná fáza už mala zo zeme vytvorený *valum*, a predný múr z nepálených tehál. Táto z orientu pochádzajúca stavebná metóda sa stala na Rýne a na hornom a strednom Dunaji pomerne bežnou stavebnou metódou. Mohlo by sa skutočne jednať o túto *alu* z Komagény, ktorá mohla byť stavebnou silou práve týchto fáz. Potom ale zostáva otvorená otázka, kto postavil prvú, drevozemnú fázu. Okrem toho sa objavili zvyšky východnej brány z drevenej a kamennej fázy, tak ako aj mnohé hroby. V starom kamennom lome bola objavená krátka časť opevnenia a to kompletne zachovaná *porta principalis dextra* so s otvormi, odkiaľ vychádzal múr, ako aj západný hrotitý priekop. O vnútrojšku budov je známe len veľmi málo. Nové stavebné nápisy dokazujú, že prestavba drevozemného tábora na kamenný kastel nastala za vlády Trajána (98-117 po Kr.). V treťom storočí bol tábor postihnutý dvomi veľkými požiarimi, ktoré boli datované pomocou minci do rokov 258 a 283 po Kr. Priľahlý *vicus* sa rozširoval na juh najmä pozdĺž predĺženej *via decumana*. Pohrebiská sa nachádzajú najmä západne od tábora.²²

Zeiselmauer/Cannabiaca?

Zeiselmauer patrí k najlepšie dochovaným rímskym kastelom v Noriku, čo sa týka jeho neskoroantickej fázy. Kastel sa nachádza na jednej z mierne na sever orientovaných terás východného Tullnerfeldu, len niekoľko metrov nad hladinou Dunaja. Ruiny tábora, spoločne s jeho fortifikáciami si stále zachovávajú formu a rozlohu starého kastelu. Rozkladajú sa na ploche s rozmermi 150 x 135 m, čiže na 2,025 ha. Z kamenného ložiska, ktoré je rozpoznateľné ešte dnes, vychádzal drevo-zemný tábor z 1. storočia po Kr., s pravdepodobne rovnakou rozlohou, ktorého vnútorné budovy boli postavené hrazdenou konštrukciou a po

²¹ T. Fischer, *Noricum*, s. 51.

²² T. Fischer, *Noricum*, s. 51

požari boli prestavané ako kamenné budovy.²³ Okolo polovice 2. storočia bola pravdepodobne táto prestavba dokončená. V 2. storočí bol tábor vystavaný tehľami z dvoch provincií: prvý druh je vyhotovený *legio X Gemina* z Viedne/Vindobóny, druhý neskorší légiou *II Italica* z Lorchu/Ennsu/Lauriacum. Napriek tomu ani jedna z týchto légií v tomto tábore nepôsobila. Pozostatky *principie* z 2. až 3. storočia, nachádzajúcej sa pod kostolom, boli zrekonštruované. Veľmi problematickou sa však ukazuje otázka spojenia antického mesta Cannabiaca z dnešnou lokalitou pri Zieselmauer, treba však spomenúť, že nepoznáme žiadne rozumné spochybnenie tejto teórie. Prvú jednotku okupujúcu tábor, môžeme vďaka kolkom na tehľach, identifikovať ako *cohors V Breucorum*, na nápisoch sa spomína *cohors II Thracum equitata pia fidelis*, ktorá prišla z Británie v 122 po Kr. Mala tu zostať do 3. storočia a potom sa vrátila späť na ostrov. Iné jednotky, vždy len kohorty, nie sú menovite známe. *Vicus* sa nachádza na západ a juh od tábora a preskúmané pohrebisko juhozápadne.

Linz/Lentia

Kastel leží v historickej časti mesta Linz. Po dlhú dobu bol považovaný za najstaršie opevnenie na Dunajskom limite, avšak po novších výskumoch už táto domnienka nemusí byť pravdivá. Nesporné sú však nálezy z mesta a jeho okolia, ktoré sú datované do Predfláviavskej doby a dokazujú tak kastel z tohto obdobia. Rímska armáda a jednotky sú veľmi dobre identifikovateľné od Fláviavskej doby. Ku kastelu patriaci *vicus* bol napriek rozsiahlej obytnej a priemyselnej zástavbe zdokumentovaný: základové múry, miestnosti, hypokaustum dokonca aj jedna pivnica. Mitreum, ktoré bolo objavené pri detskom ihrisku, je P. Karnitschom hodnoverne dokázané. Problematickým je však múr chrámu galo-rímskeho typu, ktorý je dnes súčasťou jedného z obytných domov. Ku kastelu a *vicu* patrilo taktiež pohrebisko, ktoré sa nachádza pozdĺž cesty smerom na juh a je známe hrobmi najmä z 1.-3. storočia po Kr. Názov Lentia pochádza z keltského prídavného mena *lentos* = ohýbateľný, flexibilný, zakrivený, od ktorého bolo odvodené. Otázka ohľadom posádky tohto kastelu je ešte otvorená: pôsobenie *ala I Pannoniorum Tampiana victrix* bola dokázaná dedikačným nápisom, ktorý dal vyhotoviť jej prefekt na prelome 2. a 3. storočia. V kostole sv. Martina sú zamurované fragmenty nápisov, z ktorých môže byť identifikovateľná *cohors II Batavorum*.²⁴

Lorch/Enns – Lauriacum

²³ H. Ubl, 1997, s. 231.

²⁴ J. Offenberger, 2000.

Na mieste neskoršieho legionárskeho tábora nemôžeme vylúčiť ranejší tábor z predfláviovského obdobia a to z dôvodu, že si Rímania uvedomovali dôležitosť prostredia okolo brodu cez rieku Enns. Aj keď k tomuto tvrdeniu nemáme žiaden nevyvrátiteľný dôkaz, môžeme vidieť celú radu nálezov, ktoré sa nedajú interpretovať ako vojenské predmety z neskorého 1. a 2. storočia, ale zo skoršej doby. Medzi nimi sa nachádza celá rada vojenských spôn, pravdepodobne aj spony typu *aucissa*²⁵; taktiež bol ako dôkaz predložený konský postroj z ranocisárskeho obdobia.²⁶ Náhrobný kameň, ktorý sa datuje do 1. storočia po Kr., *Aula Barbia Grata*²⁷, príslušníka *legio Apollinaris* z Carnunta, môže byť taktiež spájané s možným vojenským sídlom v tejto oblasti. Avšak mali by sme spomenúť aj iné možnosti interpretácie: Vojak, ktorý cestoval, alebo mohol byť poverený špeciálnou misiou, mohol byť pochovaný aj pri civilných osídleniach. Vojak pochádzal z oblasti okolo Aquileie a bol členom rodiny Barbii. Na takomto, strategicky nesmierne významnom mieste, kde okrem iného vteká Enns do Dunaja, sa zdá veľmi nepravdepodobná neprítomnosť armády na ochranu tejto oblasti v 1. a 2. storočí.

Avšak najskôr až v neskorom 2. storočí prichádzame pri osídlení tejto lokality na pevnú pôdu: V tejto dobe totiž vznikol legionársky tábor Lauriacum na štrkovom podloží. Tento tábor bol obsadený légiou II *Italica pia fidelis* od jeho začiatku až do rozpadu limitu v neskoroantickom období. Jej sesterská *legio III Italica*, ktorá bola umiestnená do Rétskeho Regina/Regensburgu, vďaka svoj vznik nedostatku vojenských síl na limite počas Markomanských vojen.

Plocha pre vybudovanie tábora bola starostlivo a vynikajúco vybraná: tábor a civilné osídlenie ležali na severnom výbežku Georgenbergu pri západnom brehu Ennsu v blízkosti jeho ústia do Dunaja, dostatočne vysoko, aby nemohli byť ohrozené povodňami. Prechádzali a križovali sa tu rôzne komunikácie s nadregionálnym významom: vodné cesty po Dunaji, limitná cesta v smere východ západ a nakoniec aj cesta z údolia rieky Enns, v ktorej sa končili rôzne prechody cez Alpy. Na druhej strane rieky ústi rieka Aist, ktorá bola využívaná na obchodné cesty už od prehistorickej doby. Hlavné osi tábora smerujúce zo severovýchodu na juhozápad a zo severozápadu na juhovýchod sa nekrižujú v pravom uhle, táto anomália je prisudzovaná prírodnému terénu a teda pôdorys tábora má tvar kosouholníka. Dĺžka tejto pevnosti mala 539 m a šírka 398 m, jej celková rozloha mala preto 21 ha. Tridsiatimi vežami

²⁵ T. Fischer, *Noricum*, s. 34 et seqq; Jobst 1995.

²⁶ H.Ubl, 1997 66 et seq.

²⁷ *CIL* III 5680

(z každého rohu jedna, z dlhšej strany tábora po 7 a z kratšej po 6) posilnený obvodový múr, široký približne 2,1 m, bol doplnený priekopou 15 m širokou a 4 m hlbokou, ktorý je ešte dnes viditeľný. Zo štyroch otvorov je kompletne zachovaná len *porta principalis dextra*, ostatné sú zachované len čiastočne alebo vôbec. Šírka *via principalis* bola 9 m, zatiaľ čo *via praetoria* mala 6,7 m. Problémy pri určení budov a ich rozmiestnenia v tábore v dobe jeho založenia sú najmä z dôvodu zakreslenia viacerých fáz do jedného plánu. Z tých, ktoré poznáme:

- 1) *principia* s fórom (42 x 48 m)
- 2) kasárne postavené pre 10 kohort, ubytovanie pre *prima cohors* bolo na pravej strane od *principie*
- 3) kúpele (prinajmenšom sú zaznamenané 3 prestavby)
- 4) hospodárska budova tzv. Basartyp, kde boli pravdepodobne kov spracujúce nástroje
- 5) možné ubytovacie priestory pre *immunes* (špecialisti: remeselníci, sanitári, atď.)
- 6) Lazaret (*valetudinarium*)

Veľkým problémom pri starších nálezoch bol ten, že chýbali hlavné budovy (Kopfbauten) kasárni, kde boli zvyčajne ubytovaní *centuriones*. Preto vznikli domnienky, že dôstojníci neboli ubytovaní v Lauriacu, ale v *canabae* a v tábore boli prítomní len pri výkone služby. Medzitým sa však po nových vykopávkach, ktoré viedol H. Ubl ukázalo, že Kopfbauten tu boli, ale neboli správne identifikované.²⁸ Z dôvodu, že Kopfbauten boli celé postavené z mohutného kamenného muriva, zatiaľ čo kasárne mali len kamennú podmurovku a steny z nepálených tehál.

Čo sa týka časového zaradenia tábora, nemáme žiadne nové dostatočne doložené a presne datované nálezy. Staršie datovanie, ktoré bolo vyhotovené na základe nálezov mincí bolo určené nasledujúco:

- 1) výstavba legionárskej pevnosti okolo 200 po Kr.
- 2) zničenie počas vpádu Alamanov okolo 270/271 po Kr.
- 3) obnova tábora počas vlády Aureliána a Proba

História posádky z Lauriacu, čiže *legio II Italica*, sa dá rekonštruovať nasledujúco: Bola vytvorená spolu so svojou sesterskou légiou *III Italica* počas vlády cisára Marka Aurélia v roku 165 po Kr. v severnej Itálii za účelom ich nasadenia v Markomanskej vojne

²⁸ T. Fischer, 2002 s. 34.

proti germánskym kmeňom.²⁹ Jej prvý pobyt sa predpokladá niekde do okolia Aquileie. Ďalšie krátkodobé zastavenie bolo v roku 168 po Kr. v Loče pri Celeii. Nakoniec až v roku 171 bola prevelená k Dunaju (spolu s *legio III Italica*) najprv do legionárskeho tábora v Albingu, 5 km od Lauriaca na druhej strane rieky Enns a nakoniec do samotného Lauriaca.

K táboru patrilo aj civilné mesto ležiace severozápadne a juhozápadne. A taktiež je tu len veľmi málo možných lokalizovateľných sídiel. Trhovisko s rozmermi 57 x 64 m bolo vytvorené obklopujúcimi dedinami. Na západ od neho sa týči jednoloďová bazilika. Tu sa našla aj jedna bronzová cisárska socha. Vedľa fóra stál malý chrám s prednou stranou orientovanou na ulicu, ktorého ochranné božstvo ešte nie je známe. Na južnom okraji osídlenia ležia nezastrešené kúpele s uzavretou budovou s apsidou, ktorá slúžila ako zhromaždisko mládeže (*collegium juventutis*). Ďalej na západ sa tiahnu obytné domy, zásobnice a menšie výrobné tovarov (ako napríklad hrnčiarske dielne, v ktorých sa vyrábala úžitková keramika). Niektoré z obytných domov pri Stadelgasse vykazujú prvky, podľa ktorých môžeme predpokladať, že patrili vyššej vrstve obyvateľstva. Nachádzajú sa v nich pozostatky štukovej výzdoby a veľmi veľa fragmentov stropných fresiek, na ktorých sú zobrazení Amor a Psyché, ročné obdobia atď.

História civilného osídlenia na juhozápad, tiahnuceho sa po obidvoch stranách Limitnej cesty, spadá do doby pred výstavbou tábora. Vďaka mnohým malým nálezom bolo toto staré osídlenie, alebo *vicus*, datované do 1. st po Kr. Domnienky, že pri civilnom osídlení na takomto dôležitom strategickom mieste, by mal byť aj vojenský tábor sme už spomenuli. Pri vykopávkach západne odtiaľto bol identifikovaný horizont spadajúci do polovice 2. storočia. V rámci tohto horizontu bola objavená budova so stropnou freskou. Nové výskumy, ktoré tu prebiehali pod vedením H. Ubla, priniesli okrem iného aj teóriu, že na vrchole Georgenbergu bolo pravdepodobne kultové centrum tohto osídlenia. Čo sa však týka doby legionárskeho tábora, jeho chrámová časť je lokalizovaná s istotou. Čoskoro po založení dostalo Lauriacum, za vlády Caracallu v roku 212 po Kr., mestské práva. Počas výkopových prác H. Ubla bol objavený aj deštrukčný horizont, spadajúci do 3. storočia, avšak ešte nie je presne datovaný. Tábor však po zničení nebol opustený, ale naopak prestavaný v plnom jeho rozsahu. Opúšťanie prichádza pomaly až v neskoršom 4 storočí po Kr. Obyvateľstvo sa začalo presúvať do tábora, čo bolo umožnené redukovaním stavu posádky.

²⁹ T. Fischer, 2002 s. 34 et seqq

Na mnohých miestach intramuros a extramuros, boli objavené pohrebiská. Tie z rozsiahlejších boli objavené mimo osídlenia pozdĺž ciest, na juh (Espelmayerfeld), juhovýchodne (Ziegelfeld) a severne od tábora (Steinpass).

Salzburg/Iuvavum

Najväčšiu správnu oblasť z Norických miest malo klaudiovské *municipium* Iuvavum, ktorého pozostatky sa nachádzajú pod mestom Salzburg. Iuvavum, ako jediné klaudiovské *municipium* Norika severne od Alpského chrbta, leží v oblasti husto obývanej neskorokeltskými osídleniami a v regióne veľmi dôležitom kvôli ťažbe soli (Dürnberg, Bar Reichenhall). Soľné bane boli vybudované ešte v dobe železnej. To je aj jeden z dôvodov prečo je v Salzburkej oblasti tak badateľná keltsko–rímska spolupráca, aj keď je len vo veľmi málo prípadoch archeologicky dokázateľná.³⁰

³⁰ T. Fischer, 2002 s. 83 et seqq.

2. Orientálne kulty (Sýrsko-Anatólske)

Na priblíženie kultu Jupitera Dolichéna, sa budeme snažiť stručne priblížiť 2 aspekty. Prvý z nich je dostatočná znalosť o kulte boha Ba'ala v dnešnej Sýrii, pretože bez pochyb je kult Jupitera Dolichéna v jeho pôvodnej podobe len kópiou tohto boha. A druhý, kde je potrebné brať do úvahy čisto rímske kulty ako napríklad kult Jupitera Statora. Po zvážení týchto dvoch aspektov, bude jeden zo záverov to, že pre Rimanov bol chápaný tento kult ako jeden z ďalších prejavov ich národného náboženstva.

Tri nápisy z Dácie a jednoznačné svedectvo Stephanusa z Byzancie umiestňujú pôvodné „sídlo“ do Doliché v Kommagene. Stephanus totižto spomína, že v meste Doliché v Kommagene je práve tento kult. Týmto sa vyjasnilo aj to, kto je myslený pod názvom „aeternus Commagenorum deus“. Mesto je dnešné Gaziantep na juhovýchode dnešného Turecka.

Dolichénus prichádza do Rímskeho sveta ako jeden z mnohých orientálnych bohov, ktorým sa veľmi darilo v Ríme najmä v druhom storočí. Antoninovci, ktorí boli veľmi otvorení dokonca naklonení náboženstvám z Orientu (ako jeden z mnohých príkladov by sme uviedli Antonia Pia, ktorý postavil chrám Jupitera Heliopolitana, čo bol jeden z trojice hlavných bohov v Baalbeku, dnešnom Libanone spolu s Venušou a Merkúrom). Pre doplnenie sú aj ďalšie miestne kulty ako Jupiter Damascanus, Jupiter Olbius atď.

Jeho chrámy boli zavreté pre nezasvätených a jeho stúpenci museli prejsť mnohými iniciáciami skôr než mohli byť pripustení ako uctievači. To je aj dôvod prečo vieme tak málo o ceremóniách. To čo vieme je nám známe z niekoľkých ikonografických, archeologických a epigrafických dôkazov. Tomuto božstvu sa veľmi darilo v 2. storočí a dosahovalo vrchol počas Severovskej dynastie v ranom 3. storočí. Poznáme 17 chrámov, čo je ale veľmi malý počet oproti chrámom zasväteným Mithrovi, Isis a Kybelé. Na rozdiel od týchto kultov, uctievanie Jupitera Dolichéna bolo nemenné od jeho začiatkov a kult postupne vymieral po zavraždení cisára Alexandra Severa, ktorým sa ukončilo obdobie cisárskej blahosklonnosti, ale najmä po tom čo mesto Doliché padlo do rúk Shapurovi I. Z dynastie Sásánovcov v roku 253 po Kr.³¹

Tvar jeho chrámov zodpovedá požiadavkam uctievačov, čiže vonkajšia výzdoba nie je potrebná, keďže jeho funkcia je len pre zasvätených. Tvarom pripomína mithreum, taktiež je bez okien, má *narthex* a *cellu* končiacu na konci oltárom a obe sú pravouhlého tvaru.

³¹ E. Schwertheim, 1981 s. 195

Odlisujú sa pravdepodobne funkciou postranných lavičiek, ktoré v mithreu slúžili ako miesto na posedenie pre obetujúcich. V Noriku, bol 8. marca 1937 v približne 40 cm vzdialenosti od južného múru od tábora objavený depot. Pod 0,3 – 0,4 m hrubou kamennou doskou sa našiel v umelo vytvorenej jame s rozmermi približne 1,5 m na dĺžku a asi 0,6 m na šírku, veľké množstvo predmetov výlučne z kovu (striebro, bronz, železo. V druhej, približne rovnako veľkej jame, ktorá sa nachádzala 1m východne od prvej sa nachádzali stovky keramických a tucet zvieracích kostí.

Množstvo nálezov môže byť takmer s istotou interpretovaných ako súčasť inventára svätyne Jupitera Dolichenského, preto rakúsky archeologický inštitút podnikol vykopávky v okolí depotov, kde sa predpokladala svätyňa. Tento výskum sa však ukázal bez výsledku, neboli potvrdené ani pozostatky steny ani ďalšie stopy osídlenia.³²

Mithrov kult sa v Ríme a z Ríma šírili od konca 1. stor. po Kr. Zo sociologického hľadiska ide v tomto prípade o náboženskú skupinu, ktorá združovala výhradne mužov vo vyšších funkciách (aj keď z časti zo spoločenskej vrstvy otrokov a prepustencov) a ktorá bola zvlášť atraktívna pre členov správnych aparátov a príslušníkov armády. Vyznávači tohto kultu sa stretávali v priestoroch, ktoré boli po takmer celej dĺžke pozdĺžnych strán vybavené lavicami a na ich užšej strane naproti vchodu, bol umiestnený kultový výjav s oltárom, resp. oltár s príslušným reliéfom. Tieto priestory mohli pojať iba niekoľko desiatok ľudí: ani v najväčších z nich by nebol dostatok miesta pre celú stovku.

Pre mithraizmus je prirodzená neprítomnosť prirodzených zdrojov svetla, len v niekoľkých prípadoch sa v mithreách vyskytovali malé otvory v stenách, ktoré cielene prepúšťali lúče denného svetla; čomu zodpovedá aj skutočnosť, že viaceré reliéfy umožňovali umelé osvetlenie zozadu. Tieto priestory sa pomerne často nachádzali v pivniciach, alebo vo vnútorných priestoroch, v prípade novostavieb boli zapustené do zeme. Niet divu, že stúpenci kultu hovorili o týchto zhromaždiskách ako o „jaskyniach“ (spelaeum). Dramatizácia kultu nebola príliš veľká. Výzdoba podláh, ktorá často znázorňuje sedem stupňov členstva v kulte, používanie zvyčajného výrazu templum pre kultové priestory v provinciách a výzdoba mithrea pod San Stefano Rotondo v Ríme, ktoré je prevedené v duchu dekoratívneho slohu vtedajších obývacích izieb.³³

Tým sme sa dotkli jadra otázky, aká bola povaha Mithrovho kultu. Nemožno pochybovať o tom, že uctievaný boh a príbehy, ktoré sa o ňom rozprávali, odkazovali k pôvodne iránskeму bohu Mithrovi, čím získavali akýsi plášť exotickosti. Pochybovať

³² H. Kenner, 1989 s. 912.

³³ R. Turcan, 2004 s. 25.

nemožno ani o tom, že tieto príbehy a ich prípadné inscenácie so svetelnými efektmi otvárali cestu astrologickým špekuláciám a že naopak mohli získavať na presvedčivosti práve preto, že sa zhodovali s konšteláciami hviezd: Mithra bol koniec koncov už v iránskej dobe stotožňovaný so slnkom. Šírenie textov a ich predčítanie nemožno napriek ojedinelým modlitbám a rituálnym textom v Mithrovom kulte dokázať. Zdá sa však, že pred druhou polovicou tretieho storočia nepatrila tento kult k „náboženstvu intelektuálov“. Potom však zrejmé filozofické interpretácie a posilňovanie výnimočnej úlohy Slnka (Sol) značne podporili prijateľnosť kultu pre najvyššie vrstvy; pre utvorenie si predstavy v 2. polovici 4. storočia uvádzajú príslušníci senátorskej elity pri zozname svojich náboženských funkcií často aj vysoké funkcie, ktoré zastavali v Mithrovom kulte.

Tento vývoj je sprevádzaný reštaurovaním kultových priestorov a epigrafickou dokumentáciou dátumov zasvätenia, čo sú postupy aké sa skôr nevyskytovali. Konkrétnym príkladom môže byť senátor a *vir clarissimus* Aurelius Victor Augentinus, syn „Ota otcov“ (*Pater patrum*) Nonia Victora Olympia a sám otec „svätého havrana“.³⁴

V prípade mýtu o Attisovi a Kybelé, je oveľa zložitejšie vysvetliť tento mýtus jednoducho, keďže preživšie pamiatky a pramene sa navzájom veľmi odlišujú od autora k autorovi, a neexistuje žiadny spôsob zosumarizovania, alebo ich syntézy, ktorá by očierňovala ďalší variant mýtu.

Už v samotnej Frýgii máme niekoľko verzií mýtov, ktoré sa len s ťažkosťami dajú od seba oddeliť. Pausanias sám uznáva ťažkosti, ktoré zažíva pri získavaní informácií v svätyni Attisa a Mater Magna v achájskej Dyme, a uspokojil sa s prerozpráváním opisu elegického básnika Hermesianaxa, súčasníka Alexandra Macedónskeho.³⁵ Jedná sa s najväčšou pravdepodobnosťou o tú istú verziu, ktorá cirkulovala aj v polovici 2. storočia po Kr.

Situácia, ktorá sa týka výskumu na kultových náleziskách v Noriku je veľmi neuspokojivá. Väčšina známych svätýň bola vykopávaná ešte pred 1. svetovou vojnou alebo v medzivojnovom období. Nálezové správy, ktoré boli pri týchto prácach vytvorené sú veľmi stručné a zriedkavé, kvôli ekonomickej situácii tej doby a neodhaľujú nám takmer žiadne informácie o rozmeroch, štruktúre a skôr sa zameriavajú len na najdôležitejšie nálezy. Situácia sa zmenila po roku 2004, kedy začali prebiehať mnohé výskumy na svätyniach v južnom Noriku a taktiež náleziská z predošlého obdobia boli znovu preskúmané.

³⁴ E. Schwertheim, 1981 s. 201.

³⁵ J. Alver, 2008 s. 63.

3. Kybelé a Attis

3.1. Obdobie pred výskytom Kybelé v Noriku

3.1.1. Kybelé - pôvod kultu

Počas strednej doby kamennej sa začína objavovať v stredozemnej oblasti myšlienka pramatky, ktorá počala s nebeským bohom svet ľudí, zvierat a rastlín v pravidelne opakujúcom sa cykle. Jedná sa o jedinu božskú bytosť, ktorá sprevádzala ľudstvo od lovu až k poľnohospodárstvu a prejavuje sa počas tejto doby ako divoká, ale zároveň láskavá matka všetkého živého.

Vo Frýgii, domove klasickej Kybelé, sa stretávame pri jej zobrazovaní s neskrotiteľnou silou, ktorú tu zastupujú divoké šelmy, najskôr to boli leopardy, najviac však levy. Tieto divoké zvieratá sú najlepšou indíciou k jej identifikovaniu. Najstaršie vyobrazenie pochádza z Çatal Hüyük. Soška, sediaca ženská postava majúca ruky na hlavách po jej stranách stojacich leopardov, bola vytvorená 6000 pr. Kr. Bohyňa matka bola súčasťou viacerých panteónov, u Chetitov bola známa ako Kubaba. Frygovia, ktorí na začiatku 12. storočia pr. Kr. odišli z Balkánu do Malej Ázie (oblasť s hlavným mestom Gordion, severne od Pesinunta). Po tom, čo bola Chetitská ríša zničená, nadobudla „miestna“ bohyňa z Pesinunta, Kubaba, štatút hlavnej bohyně s Frýgickou charakteristikou. Vo Frýgii bola všade uctievaná ako ochrankyňa opevnených sídel, „matka s *coronou muralis*“. V Pesinunte jej zriadil kráľ Midas z Gordia (medzi rokmi 740 – 695 pr. Kr.) chrám.³⁶ Jej kult tu nabral extaticko-bezuzdný charakter, ktorý chýbal chetitskej Kubabe, ale bol súčasťou Tráko-Frýgického Dionýzovského kultu. Nevyriešenou otázkou je však pôvod a doba vzniku kultovej kastrácie, ktorú sama na sebe prevádzala skupina hierodulov bohyně Kybelé. Otázka je o to dôležitejšia, keďže počas helenistickej a rímskej doby, naberalo rituálne klieštenie náboženskú hodnovernosť pesinuntskej verzie mýtu o Attisovi, vykastrovanom milencovi Kybelé.³⁷

Ak teda predpokladáme pôvod Frýgickej Kybelé z chetitskej Kubaby, mali by sme si vyjasniť viacero otázok: vývoj kultového centra v Pessinu blízko politického centra v Gordiu; predklasický vzťah medzi Kybelé a jej *paredrom* Attisom; náboženský ponor

³⁶ G. Sanders, 1981 s. 270.

³⁷ G. Sanders, 1981 s. 270.

kultu, v ktorom hrajú hlavnú úlohu orgie, ale aj samokastrácia; a nakoniec etymológia samotných mien Kubaba/Kybelé. Naproti tomu sme si však istí, že Frýgická Kybelé z 8. st. pr. Kr., bola v 6. st. pr. Kr. predobrazom pre bohyňu maloázijských Grékov, ktorá bola zobrazovaná v *naiskose*, z oboch strán doplnená levmi.

Iónske pobrežné mestá rozšírili Kybelé ďalej na západ na konci 7. storočia. Bola identifikovaná ako Diova matka Rheia a prirovnávaná k bohyni Demeter. Tým sa dostala veľmi ľahko do gréckeho sveta bohov. Jej meno bolo nahradené titulom *Μήτηρ Μεγάλη* (neskôr Rimanmi preložené ako *Mater Magna*). Takáto formálna helenizácia na majestátnu bohyňu matku ide ruka v ruke s diferenciáciou od pôvodného náboženstva. Aj preto v gréckej verzii chýbajú extaticko-pôžitkárske rituály a kastrácia hierodulov, ako aj *paredros* Kybelé, kastrát Attis. Prvé zmienky o ňom máme z obdobia 400 pr. Kr. od básnika Theopompa.

Z písomných prameňov sú známe rozdielne verzie mýtu, ktorý kult použil ako historické pozadie pre príchod Attisa. Môžeme ich odvodiť z dvoch rôznych základných motívov. Starší, pravdepodobne Frýgický: Agdistis resp. Kybelé sa zaľúbila do pastierika Attisa, ktorý jej bol však neverný, bol za to potrestaný šílenstvom, a sám seba v takomto stave vykastroval a zomrel. V mýte sa však nespomína zmŕtvychvstanie boha, ktoré v kulte zohrávala veľmi podstatnú rolu. Lýdska verzia je so staršou podobná na začiatku, taktiež sa tu spomína láska medzi Attisom a Kybelé, tu je však alternatívny koniec keďže Attis rozhnevá Dia a ten ho roztrhá premenený na diviaka. V obidvoch prípadoch sa odzrkadľuje, vegetácia a jej vzťah k ritu, ktorý je sekundárne prejavnený a prikrášený ako žiarlivostná dráma. V každom prípade pôvod kastrácie prevádzaný na kňazoch Kybelé nie je možné s istotou potvrdiť, kňazi nazývaní aj „Galli“ presadzovali pri tom Frýgickú verziu mýtu o Attisov, ktorá sa voči iným verziám aj plne presadzovala.³⁸

3.1.2. Kybelé a Attis v Rímskej ríši

Proces, v ktorom sa kult rozšíril do mnohých častí rímskej ríše je oveľa rôznorodejší, akým sa vtedy šírili iné božstvá. Kedysi všeobecne rozšírená na území celej Malej Ázie, si našla bohyňa svojich sprostredkovateľov medzi Iónskymi Grékmi západného pobrežia, ktorí ju ďalej rozšírili do Grécka. Tu už máme kňazskú službu Kybelé potvrdenú do čias

³⁸ J.Z.Smith, 2003 s. 25.

Herodota.³⁹ Frýgické vplyvy boli v prípade Dionýza a Demeter badateľné už oveľa skôr, tento fakt rozhodne pomohol kultu Kybelé presadiť sa na takomto území. Okrem toho ju poznali aj Gréci, ktorí mali s indogermánskymi Frýgmí príbuznú a podobnú, aj keď podstatne menej prominentnú bohyňu matku (Artemis), s ktorou Kybelé splynula a s týmto faktorom sa aj ďalej šírila po krajine. Ako sa dá predpokladať, na buste kultu sa dá objaviť prvok pôvodnej a extatickej divokosti, aspoň čo sa oficiálnej podoby kultu týka. Postoj Attisa sa v Grécku dá vystopovať len veľmi ťažko a jeho prvé objavovanie tu je len ako akási postava, ktorá bohyňu matku dopĺňa, každopádne vedúce postavenie kastrovanie neprinášalo nič pozitívneho.

Ikonograficky bola Frýgická podoba Veľkej matky zachytená maloázijskými Grékmi už v 6. storočí pr. Kr.: tróniaca bohyňa, z bočných strán doplnená levmi. Takto ikonograficky pogrčtený kult prichádza neobyčajne skoro do Ríma okolo roku 240 pr. Kr. na radu Sibilininých kníh bol Čierny kameň, pradávny symbol bohyně z Pessinunta, prinesený z Pergamonu (?) do Ríma, čím mal spôsobiť, odohnanie Hanibala z krajiny.⁴⁰ Takto sa oficiálne dostala „Magna mater z Idy“⁴¹, ako bola nazývaná, do hlavného mesta, kde jej bol na Palatíne vystavaný chrám (191 pr. Kr.). S ňou ale nebola dovezená aj celá paleta neviazaných, extatických tancov kňazov obyčajne vo forme nádherných sprievodov Kybelé ani úmyselné samozmračenie. Tieto aspekty boli v Ríme brané nie len ako cudzie ale aj ako príšerné obyčaje, čo bol aj dôvod prečo sa kult nerozšíril verejne. Až Claudius vystupuje prvýkrát ako jej prívrženec, čím začala éra intenzívneho rozširovania a obľúbenosti tohto kultu. To či bol Attis v tomto čase uctievaný ako Kybelé, ostáva nejasné. O kulte nám zostali písomné pramene len z každoročných osláv, kde sa odohrávala každý deň ďalšia ceremónia, ktorá sa vytvárala na základe jednej mýtickej epizódy. Jeden z nich bol napríklad nazývaný „*arbor intrat*“ kde tzv. Dendrophoroi (kolégium rubačov stromov, ktorý napriek ich povolaniu malo vzťah ku kultu) zoťalo smrek, čo bolo symbolom Attisovej smrti. Nasledovala smútočná hostina (*sanguem*).⁴² Až sekundárne sa do Ríma dostáva „*taurobolium*“. Ide o veľmi starý Frýgický rítus krvavého krstu, kde sú jeho účastníci zalievaní krvou býkov.⁴³

³⁹ Schön OKÖ s. 298.

⁴⁰ Vermasseren, Cybele s. 38et seqq.

⁴¹ Vrchol Ida ležiaci v blízkosti Troje, mýtickej pravlasti Rimanov, čím oprávňovali privlastnenie si tohto kultu.

⁴² Vermasseren, Cybele s. 113ff.

⁴³ Schön OKÖ s. 306.

O organizácii a hierarchii sme pomerne dobre informovaní. Pätnásťčlenné kolégium vybudovalo v Ríme najvyšší úrad, kde spoločne so senátom boli volení najvyšší kňazi „Archigalli“.

Z Ríma sa rozširoval do celej ríše kult Veľkej matky všetkými smermi, na rozdiel od kultov Mithru a Jupitera Dolichénskeho, bol už ale priamo rozširovaný s romanizáciou provincie. A zároveň v nej niektoré domorodé národy videli ich vlastnú bohyňu matku. Napríklad v Marseille, kde priniesli svoju grécku bohyňu matku už Fókajci⁴⁴, alebo všetky kmene Keltov, kde už poznali podobnú bohyňu.⁴⁵ Tu prichádza na rad obrovská prispôsobivosť bohyne, ktorá už tak často viedla ku splynutiu, že je pomerne problematické získať jej pôvodné elementy. Synkretizmus, či zrastenie náboženskej myšlienky najrôznejšieho pôvodu a druhu, je úkazom najmä neskorej antiky.⁴⁶

Najčastejšie vyobrazenie Kybelé, napriek mnohopočetným príkladom z Ríma a provincií, si uchovalo svoj starobylý charakter a zobrazuje tak sediacu postavu voľne na tróne alebo v *naiskose*, v dlhých šatách a z bočných strán doplnenú levmi. Často má na sebe závoj, diadém a *coronu muralis* a často má v ruke tympanón. Toto zobrazenie zostáva takmer rovnaké či už je vyobrazenie malé, či veľké alebo z bronzu, kameňa alebo hliny. Občas sa však vyskytuje vyobrazenie, kedy ochrankyňa a pani zvierat drží leva za rozkrok, alebo jazdiaca, či stojaca na levovi. Iné vyobrazenia nie sú v provinciách príliš časté, jej najrozšírenejšími votívnymi predmetmi boli lampy, šálky a iné nádoby, kovové šálky, či medailóny a objavujú sa tiež aj scény s Attisom.

Attis, mladý milenec bohyne, bol zachytený v početných epizódach svojho tragického príbehu. Jedná sa tu však len o Frýgickú verziu mýtu s neverou, bláznovstvom, kastráciou a smrťou. Oblúbené scény sú aj Attis ako pastier, ako tanečník, s maskou, pred píniou, hrajúci na *syrinx*, jazdiaci na zvieratách, s rohom hojnosti atď.

V západných provinciách sa najviac vyskytuje postoj „Attis funerarius“⁴⁷, ktorý mal veľmi zvláštny význam. Inak sa obmedzujú vyobrazenia Attisa na obmedzený počet druhov. Veľakrát ide o malé sošky dieťaťa v orientálnom odeve s odhalenými genitáliami. Ešte častejšie ide o časti bronzových nástrojov a nádob a nie až tak ojedinelé sú aj nálezy

⁴⁴ Turcan, EPRO 30 s. 48ff.

⁴⁵ Turcan, EPRO 30 s. 48ff.

⁴⁶ Schön OKÖ s. 306.

⁴⁷ Schön OKÖ s. 306.

hlavičiek s Frýgickou čiapkou, ktoré sú najčastejšie pripisované Attisovi, avšak len málokedy to môže byť dokázané.⁴⁸

Zatiaľ čo sa Attis objavuje na nápisoch len zriedka, Kybelé sa objavuje v niektorých prípadoch sama. Votívna formulka tak môže byť o niečo ukrátená. Najčastejšie sa objavuje „Matri Deum Magnae“, rozpísané alebo skrátené, alebo len „Matri Deum“. Za centrá tohto kultu sú považované v prvom rade Pozzuoli, Ostia a Rím, ale taktiež aj v centrách v Južnej Galii a Španielsku boli na nápisoch spomenuté *taurobólia*. Častejšie sa však na oltároch Kybelé objavuje baran – býčia hlava, flauta, tamburína, pínia, *pedum*, *patera*, Frýgická čiapka, sfinga atď.

Darcovia sa delili väčšinou na občanov a otrokov italského, provincionálneho alebo orientálneho pôvodu. Turcan považuje aziatskych privandrovalcov za hlavných nosičov jej kultu do údolia Rhôny⁴⁹, takisto ako sú za rozšírenie do Juhozápadnej Panónie zodpovední Rimania a orientálci, ktorí v rámci romanizácie priniesli tento kult do provincie. Každopádne je jasné, že sa o rozšírenie kultu zaslúžilo len veľmi málo otrokov a takmer žiadny vojaci.

Charakteristickým prvkom bolo hromadné uctievanie kolégia *dendrophorov*, ktoré sa sústredilo len na väčšie centrá.

Svätyne sú niekedy epigraficky, no len málokedy aj archeologicky doložené.⁵⁰

3.1.3. Attis funerarius a hrobová symbolika

Už spomenutý postoj Attisa ako smútiaceho je zobrazený väčšinou s prekríženými nohami. Ruky sú charakteristicky zobrazené s typickým držaním, kde lakeť jednej ruky, na ktorej si podopiera bradu, je položený na druhej ruke, ktorá často drží *pedum*.

Motív prekrížených nôh je známy už z gréckeho umenia, tak isto ako aj vyššie spomenuté držanie rúk. Pre funerálne umenie je spojenie týchto dvoch prvkov charakteristické až u Rimanov, kedy sa postavy z funerálnych reliéfov, obzvlášť obľúbenými boli eroti, zdvojnásobili. Ako bol kult Veľkej matky a jej *paredra* Attisa rozširovaný do všetkých kútov ríše, bolo vhodné priradiť Frýgickému pastierikovi akúsi schému.

⁴⁸ To isté sa týka aj početných nálezov hláv s *coronou muralis*, ktoré okrem Magna mater môžu patriť Fortúne, Tutelle alebo inej bohyni.

⁴⁹ Turcan, EPRO 30, s. 48ff.

⁵⁰ Schön OKÖ s. 306.

Attis funerarius, ako sa tento postoj odborne nazýva, bol ako aj celý kult Kybelé a Attisa v provinciách moderný. Jeho rozšírenie bolo markantné (Španielsko, Severná Afrika, Grécko, Západná Galia a Južné Anglicko), avšak v Ríme sa neobjavuje veľmi často.

3.2. Kult Kybelé a Attisa v Noriku

3.2.1. Kybelé

Z osemnástich pamiatok, ak je ich význam správne odhadnutý, je 6 zobrazení Veľkej matky. V Iuvavu bola objavená na konci 19. storočia v oblasti Asklépiovho chrámu kvalitne zachovaná mramorová hlava (č.3), ktorá patrila pôvodne ženskej soche v nadživotnej veľkosti, závoj a *corona muralis* a zvyšky sochy leva veľmi jasne dokázali, že ide o podobizeň Magna Mater. Lev je predpokladaný ako zviera na ktorom jazdila.

Zvyšné nálezy sa koncentrujú na oblasť Korutánska. Drobný vynikajúco prevedený nález predstavuje tróniacu Kybelé s jej tamburínou (č.15). Pravdepodobne zo Zollfeldu pochádza hlava v takmer životnej veľkosti (č.25), ktorá bola vďaka *corone muralis* identifikovaná ako socha Kybelé. Zo svätyne Noreie, ktorá sa nachádza neďaleko Zollfeldu v Hohensteine, pochádza podobný nález aj keď s menšou hlavou (č.18). Určenie toho či ide o našu bohyňu môžeme potvrdiť malou hlavičkou s Frýgickou čiapkou, (č.16) ktorá bola objavená v jej blízkosti a je dosť pravdepodobné, že ide o hlavu Attisa. S istotou však nemôžeme potvrdiť jej identifikáciu. Opačný prípad bol objavený v Dueli, kde bol objavený fragment Veľkej matky z mramoru, môžeme identifikovať, že ide o sediacu postavu a je z oboch strán doplnená levmi.(č.9) Koho znázorňuje postava na malom fragmente reliéfu z Lauriac/Enns, nie je jasné. Prekrížené nohy mohli patriť Attisovi, ako aj *dadoforovi*.

Trochu vzdialenejší nález kameňa s nápisom z Wietingu, ktorý dali vyhotoviť kňazi Aurelius Aquila a Aurelius Florianus Veľkej matke, aby vzdali česť cisárovi. Veľmi starý nález je však stratený a prelúštenie nápisu už nie je možné zrevidovať. Mená kňazov znejú orientálne.

3.2.2. Attis

Okrem bližšie nešpecifikovaných hlavičiek s Frýgickou čiapkou (č.16 a č.25) sa všetky Norické nálezy Attisa objavujú skôr na náhrobkoch. Nálezy sa objavujú na veľkom území a veľmi sporadicky : Iuvavum/Salzburg – Ovilava/Wels – Lauriacum/Enns – Trigisamum/Gemeinlebarn – Virunum/Zollfeld – Maria Feicht – Lebmach – Treffen. Sú v rozdielnej kvalite a taktiež nie sú všetky rovnako prevedené. Napriek tomu v prípade šiestich kusov sa jedná o najbežnejší druh zobrazenia. Tri sa od štandardného prevedenia o niečo odchyľujú. A len jeden príklad je vytvorený podľa úplne inej predlohy.

Bežným štýlom sú vyhotovené reliéfy z Iuvava/Salzburg, Lebmach, Treffen a z Viruna/Zollfeldu (č.4,5,22,23,20) : hlava podopretá na ruke a v ruke podopierajúcej lakeť sa nachádza *pedum*. Frýgická čiapka, krátky odev s plášťom a nohavicami patria k samozrejým prvkom pri vyobrazení pastierika. Rozdiely sa týkajú len prekrížených nôh.⁵¹ Nie je však jasné, či pri všetkých zobrazeniach predmetu, ktorý drží Attis v ruke, ide o *pedum*. Pri (č.25) z Iuvava je to neurčiteľné a rovnaký prípad je aj predmet z Treffenu (č.22).

Silnejšie odlišenia majú reliéfne vyobrazenia z Lauriaca/Enns, Trigisama/Gemeinlebarn a z Marie Feicht (č.19,24,21). Na stéle holiča z Lauriaca/Enns je pod nápisovým polom pár zminiaturizovaných Attisov. Chlapci stoja s prekríženými nohami, obaja sa podopierajú o *pedum* a obaja majú pri ľavých nohách šteniatko. Dôležité je, že tu bol pokus o zachytenie pastierskeho prostredia. Na bočných stranách náhrobku z Trigisamua/Gemeinlebarn je zobrazený Attis pozorovateľovi v inej forme. Pravá ruka zvyčajne drží *pedum* a ľavá ruka je vedená k brade. Pri tomto príklade je však opak a chýba aj pastierska palica. Dobre zachovaný postoj Attisa z Maria Feicht by nebol až tak odlišný od príkladu z Treffneru (č.23), ak by nemal pravú ruku pred prsiami a ľavú ruku zníženú, tá drží *pedum*, ktoré trčí ohnutým koncom dohora.⁵²

3.2.3. Charakter a datovanie

⁵¹ Prekrížené boli len v Iuvavu a Virunu.

⁵² Tak ako aj 4 ďalšie sošky smútiaceho Attisa s podzemia; Vermasseren, Cybele s. 39ff.

Kvalitatívne nadpriemerná je hlava z Iuvava/Salzburgu (č.3). Šikovným spôsobom je tu mäkkými ťahmi prevedený výraz bohyně matky. Heger tento kus – kvôli menším stopám po vrtáku datoval do 2. storočia po Kr. Rovnako dobre vyhotovená je aj hlava zo Zollfeldu (č.25), ktorej štylistické základy ju zaraďujú taktiež do 2. storočia. Pri vynikajúcej soche z Viruna (č.13) bolo možné určiť jej datovanie okamžite, Fleischer tento kúsok priradil ku skupine Korutánskych bronzov, ktoré majú rovnaké štylistické znaky ako import z Itálie 1. storočia.⁵³

Hlavy z Hohensteinu (č.18,15) sú pravdepodobne vyhotovené umelcom z provincie, čo predpokladá Schönová na základe hrubých čŕt tváre.⁵⁴ Piccotiniho datovanie do neskorej antiky nie je určené presne. To isté sa týka aj fragmentu sediacej postavy z Duelu (č.9), ktorá je však šikovnejšie prevedenou prácou miestneho majstra.

Odlišný stav zachovania a rozdielnej kvality charakterizuje funerálne postavy Attisa objavené v Noriku. Dobrým príkladom, ktorý stupne umeleckého vyhotovenia provinciálne umenie pozná, sú oba náhrobky z Iuvava (č.4,5). Medzi kvalitne spracované sa zaraďujú aj reliéfy z Treffenu a Maria Feicht. Taktiež Attis z Ovilavi/Wels patrí medzi lepšie výrobky. Medzi jednoduchšie, ľudovejšie zobrazenia sa zaraďujú príklady z Viruna a úlomok z Treffenu (č.24), ako aj poškodený nález z Lebmachu. Za najvzdialenejšiu od ríšskeho umenia sa považuje stéla holiča s trpasličími vyobrazeniami pastierov. (č.19) Schönová datuje tento náhrobok do 2. polovice 1. storočia po Kr.⁵⁵

Ako už bolo spomenuté vyššie, nie je možné určiť typologický vývoj a ani chronológiu týchto funerálnych Attidov. Preto nezostáva nič iné ako hrubo určiť pôvod týchto nálezov do prvých 3. storočí po Kr.

3.3. Zhrnutie

3.3.1. Rakúska časť Norika

Pamiatky v Noriku, ktoré môžu byť priradené ku kultu Kybelé, sú natoľko nevierohodné, ako keby boli väčšinou priradované k Magna mater len hypoteticky. Pri tom sú hlavným problémom najmä poulamované hlavy, ktoré, keď sú objavené ako izolované

⁵³ Fleischer, Bronzen, s. 8ff.

⁵⁴ Schön OKÖ s. 315.

⁵⁵ Schön OKÖ s. 316.

kusy, môžu byť priradené k iným bohyniam. To isté je problémom aj pri identifikácii „hlavičiek Attisa“.⁵⁶ Jediný príklad kedy môžeme s istotou priradiť predmet ku Magna mater je bronzová soška z Viruna a pri mramore z Duelu (č.9,15). Oltár z Weitingu nemôže byť, rovnako ako aj nápis na ňom, zrevidovaný. Stále sa však na ňom môže poukázať na kňazov s orientálnym pôvodom. Pravdepodobné zobrazenie Magna Mater by mohlo pochádzať z Iuvava/Salzburgu (č.3), tak isto ako aj príkladu pri Hohensteine.

Po zhrnutí nálezov, môžeme určiť centrá rozširovania kultu do Iuvava/Salzburgu a, o niečo rozšírenejšie a rozptýlenejšie, do oblasti Korutánska. Nálezy nás ale nechávajú tápať v absolútnej neistote, pri otázke kultu a jeho uplatnenia. Zatiaľ čo Mithra a Dolichénus disponujú svätyňami a bohatým epigrafickým materiálom, v prípade Veľkej matky je tomu naopak a častejšie sa stretávame s čiastočne pochybnými zobrazeniami. Taktiež by sme mali spomenúť problematiku ďalšej okolnosti o ktorej pamiatky mlčia: proces, ikonografického ustanovenia božských postáv rímskeho, alebo tuzemského, ktorý bol aplikovaný pre zobrazenie Keltských božstiev. Tento proces, môže určiť znovuspoznanie aspektov pôvodných božstiev na novo prichádzajúcich asimilovaných bohoch. Taktiež je do istej miery badateľný aj spätný proces, nazývaný *interpretatio romana*, pri ktorom si rímski osadníci všimajú podobnosti charakteru, a pôvodných bohov nazývajú rímskymi menami, čo ide ruka v ruku s rímskou typológiou zobrazovania. To sa samozrejme vzťahuje aj na bohov s orientálnym pôvodom, ktorí sú odetí do „rímskeho šatu“. V oboch prípadoch nám však zostáva len Rímsky pohľad a interpretácia. V prípade Bohyne matky ide však o niečo iné ako pri výslednom produkte splynutia Isis a Noreie, to či však bola vždy považovaná u svojich uctievačov ako Frýgická Magna mater, alebo tuzemská Veľká matka ostáva nezodpovedané. Nie je to však v žiadnom prípade vylúčené.

Kybelé, alebo nech už tým bol predstavovaný ktokoľvek, podľa Dorit Schöновой v Rakúskej časti Norika nemala svätyňu⁵⁷, pravdepodobnejšie je, že tá ešte nebola objavená. Schönová prichádza k tomuto pesimistickému záveru práve kvôli početným príkladom, kedy bola Kybelé objavená pri chráme iného božstva, ako dáva za príklad: hlava z Iuvava bola objavená pri Asklépiovom chráme a hlava z Hohensteinu v blízkosti chrámu Noreie.

⁵⁶ aj keď v Noriku boli objavené len 2
⁵⁷ Schön OKÖ s. 317ff

3.3.2. Slovinská časť Norika

V Slovinskej časti Norica, lokalita Adsalutum, v roku 2008 prebiehali opätovné výkopové práce pri ktorých bol objavený oltár, vytvorený z miestneho tufu, ktorý bol prekvapivo vystavaný pre Magna mater (figure 1).⁵⁸ Bol objavený v najmenšej miestnosti jednej z budov s veľmi dobre zachovanými stenami, vystavanej na mierne vyvýšenej terase. Bez akýchkoľvek pochybnosti bol oltár považovaný za *in situ*; tento fakt spoločne s prominentnou polohou budovy, určuje interpretáciu budovy ako svätyňa. Toto tvrdenie je podporené nálezom ďalších rituálnych predmetov: fragment kadidla ako aj keramická *patera*, ktorá má na sebe zobrazenie Luny/Selene.⁵⁹ Ako bolo potvrdené inými nálezmi, patery s takýmito typmi ušíek boli vyrábané v Aquincu pred Markomanskými vojnami, čiže v polovici 2. storočia.

Až do objavenia oltáru Magna Mater, bolo zasvätenie svätyne predpokladané čisto pre Savus a Adsallutu; vo svetle nového nálezu sa môžeme domnievať, že tu bola Veľká Matka taktiež uctievaná spoločne s vodnými božstvami, taktiež je možné domnievať sa, že tieto lokálne božstvá ňou boli nahradené, alebo pre Kybelé bola vytvorená menšia svätyňa. Nápis na oltári :

M(atri) d(eum) M(agnae) / Cassius Restut(us) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Keďže dedikant nemá žiadne *praenomen*, mohlo by to naznačovať, aj keď nie s istotou, neskoršie datovanie, možno až do 3. storočia po Kr. Restutus je veľmi často vyskytujúcim sa *cognomen* v Noriku. Pravdepodobne patrí do rovnakej rodiny ako C. Cassius Quietus, ktorý venoval oltár Savusovi a Adsallute na rovnakej lokalite aj keď asi o generáciu skôr.⁶⁰

Kult Magna mater je veľmi dobre doložený vo viacerých susedných regiónoch a mestách, hlavne v Istrii ale najmä v Aquilei a Emone, odkiaľ sa romanizácia šírila do Celeie, kde bola Veľká matka uctievaná členmi mestskej elity. Cnaeus Pompeius Iustinus, ktorý bol *decuriom* a *duumvirom* Celeie, venoval oltár s veľmi zaujímavým epitetom bohyne a znie:

⁵⁸ Rozmer 40 x 26,5 x 20,5 cm; výška písmen 3-2,5 cm: Lovenjak 1997, 67-68.

⁵⁹ Publikované Krajšekom, Stergar 2008, 248-249

⁶⁰ Šašel Kos, 2010 s. 245

M(atri) D(eum) M(agnae) Blaudi(a)e (?) / Cn(aeus) Pomp(eius) Iustinus / dec(urio) et Ilvir Cl(audiae) Cel(eiae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁶¹

Epiteton Blau(n)dia sa odvodzuje z Frýgického Blaundus⁶², ale mesto je tiež známe ako Blaudus, čím by *Blaudia* bolo správne. Epiteta bohyně iné ako *idaea* alebo *oreia* nie sú v západných provinciách zvyčajné, aj keď na východe ich bolo niekoľko zdokumentovaných, niektoré aj topograficky.

Toto pravdepodobne naznačuje iné praktizovanie kultu a viac či menej dôležitý rozdiel v jej uctievaní. Nič v mene dedikanta nenaznačuje, že by mal niečo spoločné s Frýgickým mestom Blau(n)dus, aj keď to nie je možné vylúčiť. Uctievanie Veľkej matky teda bolo predstavené Noriku pravdepodobne v ranej dobe.

Ďalší oltár objavený v Celeii v Miklavškim hribu, kde bola objavená svätyňa; nápis je úlomkovitý a nemá jasnú interpretáciu. Skrátenina môže byť totižto interpretovaná buď to ako Magna Mater alebo Mithra.⁶³ Nedokončený oltár z Pohorského mramoru bol objavený v Celeii v riečisku Savinje. Spolu s ďalšími nedokončenými monumentmi bol zdobený reliéfom, ale nemá na sebe žiaden nápis. Zatiaľ čo reliéfy na pravej strane sú spojené významovo s kultom Dionýza, reliéf naľavo znázorňuje predmety typické pre kult Kybelé a Attisa. Okrem *cymbuluma*, *syrinx*a a Frýgickej píšťalky (nástroje charakteristické pre Attisa) tu bola znázornená aj *patera* a *urceus* (symbolizujúci Kybelé), všetky tieto nástroje obklopovali veľkú rastlinu s listami v tvare srdca.

Najzaujímavejším nálezom Kybelé a Attisa, ktorý nečakane prišiel na svetlo sveta v oblasti medzi Sávou a riekou Savinja, bol publikovaný Slavkom Ciglencečkim. Jedná sa o časť veľkého monumentu, pravdepodobne oltára, z Pohorského mramoru, bol objavený na konci minulého storočia v dome neďaleko vodopádov riečky Gračnica. Je nemožné zistiť odkiaľ pochádzal pôvodne, pravdepodobne v svätyni neďaleko vodopádov.⁶⁴ Obe z jej dochovaných strán majú na sebe rozličnú reliéfnu výzdobu, ktorá indikuje veľmi ojedinelú symbiózu kultu Kybelé a Attisa a Apolóna. Na základe jeho ikonografie by mal byť oltár datovaný do 2. storočia po Kr.

Na väčšom paneli sú znázornené atribúty Kybelé a Attisa: na spodnej časti monumentu je *coruna muralis* medzi dvomi levmi, z ktorej vyrastá sosna, symbolizujúca

⁶¹ CIL III 5194

⁶² Šašel Kos, 2010 s.246

⁶³ CIL III 5195

⁶⁴ Šašel Kos, 2010 s. 247ff

Attisa. Zvyšné atribúty Kybelé a obzvlášť Attisa sú znázornené po oboch stranách stromu, na ľavo z neho visí *tympanum*, vedľa neho je Frýgická čiapka s 4 malými hviezdami a pod nimi je znázornená dvojité flauta. Na pravo sú dve malé *cymbulae* a *syrinx*. Na menšom reliéfe sú znázornené atribúty Apolóna: veľká zdobená trojnožka s hadím vinutím okolo jednej z nožiek, napravo je zobrazení tulec so šípami a nad ním je lýra a havran. Prípadoť kontaktu medzi náboženstvami v antike je mnoho, v prípade Kybelé a Apolóna ich spájali fakt, že obe božstvá boli považované za liečiteľov.

3.4. Vplyv Kybelé na Norikum

Lynn Roller v jej komplexnej knihe *In search of God the Mother*, prišla k názoru, že na rozdiel od jej miesta v Gréckom a helenistickom svete, „Matkin rímsky kult neponúka žiadne individuálne vnuknutie; vlastne, neexistuje žiadny náznak, že by Magna mater bola jedným z božstiev, ku ktorému by sa obyčajní ľudia obracali pre súkromnú útechu“.⁶⁵

Toto by však malo byť poopravené, nie len kvôli mnohým dedikáciám, ktoré jej boli venované vo všetkých západných provinciách, ale taktiež vo svetle nálezov *tabellae defixionum* zo svätyne Kybelé a Isis v Moguntiacu v Nemecku.

Tak ako ďaleko sa rozšíril vplyv uctievania Veľkej matky v Rímskej ríši, tak sa musel rozširovať aj v Noriku aj Panónii, dôkazom je, aj keď nepriamo, časté zobrazovanie takzvaného „smútiaceho Attisa“ na Rímskych náhrobkoch, pravdepodobne reprezentujúce predčasnú smrť.⁶⁶ Popularita oboch božstiev v provinciách mohla byť taktiež predpokladaná na základe stôp, ktoré zanechali na dodnes žijúcom obyvateľstve, ako tomu je v prípade „borovicovej svadby“ počas karnevalu v Ptuji (Poetovio). (figure 5) Tento obyčaj vykazuje veľké podobnosti s oslavami, ktoré sa zvykli konať 22. marca, kedy *dendrophori* slávnostne priniesli borovicu, zabalenú v látkach a vyzdobenú kvetmi, symbolizujúcimi smrť Attisa. Aj tu je borovica slávnostne prinesená tzv. „kuriatkami“ so špicatými čiapkami, pripomínajúcimi mladého Attisa.

⁶⁵ Roller 1999, s. 317

⁶⁶ Sanders 1981, s. 282

4. Mithra

4.1. Obdobie pred výskytom Mithru v Noriku

4.1.1. Pôvod kultu Mithru

Vo védskom náboženstve, ktoré predchádzalo hinduizmu, bol Mitra slnečným božstvom prísah a zmlúv, ktorý bol veľmi blízko prepojený na Varunu. Ako môžeme vidieť v prípade zmluvy uzavretej medzi mitanským kráľom Mattivazou a chetitským kráľom Šupilúliumom okolo roku 1380pr. Kr., mitanský kráľ sa tu odvoláva na Mitru a Varunu, taktiež na Indry a dvojčatá Násatje.⁶⁷ V perzskom náboženstve, je taktiež solárnym božstvom priateľstva a cti, ktorý bol podradený Ahurovi mazdovi. Mithra aj keď je s ním úzko spätý, dostáva viac vojenskejšieho rázu. Boh mal veľmi podobnú úlohu v týchto dvoch kultúrach, pretože obe zdieľali staršie Indoeurópske dedičstvo.

Počas Achaimenovskej ríše bol Mithra nepopierateľne utiahnutý, pretože sa musel podriaďovať veľkému zoroastríjskemu bohu. Avšak medzi ľuďmi sa tešil priazni pod menom *Baga*. Oficiálne sa Mitra v epigrafike opäť objavuje až za vlády Artaxerxa II. (405 – 309 pr. Kr.). V neskoršom období bol Mithra spájaný s najvyšším bohom keďže bol panovníkovým ochranným božstvom. (*Román o Alexandrovi* označuje Dareia ako niekoho, kto „zdieľa trón s Mithrou“)⁶⁸

Tak ako sa šírila Perzská ríša, tak sa s ňou šírila aj Mithrov kult. Ovplyvňoval viacero domorodých Blízkovýchodných božstiev. Po expanzii macedónskej ríše do Perzie a jej následnom helenizovaní, bol perzský Mitra stotožnený s Héliom a Apolónom. Mithrov kult sa nikdy neuchytil u Grékov, ale bol praktizovaný napríklad v Malej Ázii. Kilikíjskí piráti, ktorí dominovali vo východnom Stredomorí v 2. storočí pr. Kr. až pokým ich nevymietol Pompeius (67-66 pr. Kr.), boli podľa Plutarcha prvými kto slávil Mitraické mystéria. Niektorí z nich boli po porážke s Pompeiom presídlení do Apúlie, kde pravdepodobne so sebou priniesli svoju vieru. Avšak s istotou nemôžeme povedať, že to boli práve oni, kto rozšíril mithraizmus v Rímskej ríši, ďalšou možnosťou rozšírenia tohto kultu je samozrejme aj pomocou maloázijských legionárov cez Itáliu a potom do ďalších provincií. Najväčšia obľuba sa tomuto kultu dostávala, samozrejme okrem Ríma a Ostie, na Germánskom limite.

⁶⁷ Turcan, 2004 s.12.

⁶⁸ Turcan, 2004 s.17.

Zo sociologického hľadiska ide v tomto prípade o náboženskú skupinu, ktorá združovala výhradne mužov vo vyšších funkciách (aj keď z časti zo spoločenskej vrstvy otrokov a prepustencov) a ktorá bola zvlášť atraktívna pre členov správnych aparátov a príslušníkov armády. Vyznávači tohto kultu sa stretávali v priestoroch, ktoré boli po takmer celej dĺžke pozdĺžnych strán vybavených lavicami a na ich užšej strane naproti vchodu, bol umiestnený kultový výjav s oltárom, resp. oltár s príslušným reliéfom. Tieto priestory mohli pojať iba niekoľko desiatok ľudí : ani v najväčších z nich by nebol dostatok miesta pre celú stovku.

Mitraické mystéria boli praktizované v Rímskej ríši od 1. st pr. Kr. do 4.st. po Kr. Uctievači Mitru mali hierarchický postavený systém do siedmych stupňov iniciácie, s rituálnymi pokrmami. Zasvätení sa medzi sebou nazývali *Syndexioi*, „spojení potrasením ruky“. ⁶⁹ Stretávali sa v podzemných chrámoch (nazývaných *mithreá*), ktoré sa zachovali vo veľkých počtoch. Kult mal epicentrum, z ktorého sa v Ríme rozširoval.

Viaceré archeologické nálezy prispeli k našim dobrým poznatkom o Mitrhaizme v Rímskej ríši. Ikonické scény Mitru zobrazujú ako sa zrodil z kameňa, ako zabíja býka, či pri hostine s bohom Solom. Poznáme okolo 420 nálezísk, kde boli objavené nálezy spájané s kultom. Z nich je okolo 1000 nápisov, okolo 700 tauroktónických scén a ďalších 400 monumentov. Coarelli odhaduje, že v Ríme samotnom bolo vyše 680-690 *mithreí*. ⁷⁰ Avšak nedochovali sa nám žiadne rozprávania o tomto náboženstve a dá sa pracovať len s malým množstvom informácií, ktoré si vieme vydedukovať z nápisov a stručnými referenciami z gréckej alebo rímskej literatúry. Preto zostáva výklad problematický.

O Mithrovom kulte vieme najviac najmä z reliéfov a sôch, na ktoré poznáme viacero rôznych interpretácií. Uctievanie Mitru v Rímskej ríši je charakteristické zobrazením boha podrezávajúceho býka. Ďalšie vyobrazenia Mitru poznáme z Rímskych chrámov, napríklad Mitra hodujúci so Solom a zobrazenie narodenia Mitru zo skaly. Ale tauroktónia je vždy v centrálnom výklenku, tá je aj hlavným rozdielom Rímskeho a Iránskeho vyobrazovania Mitru, pretože v druhej spomenutej neexistuje zmienka o zabití býka.

Tauroktónia môže byť buď reliéf, alebo voľne stojaca scéna s alebo bez výzdobných detailov po stranách. V strede je Mitra odetý v Anatolskom oblečení s Frýgickou čiapkou, kľáčiaci na vyčerpanom býkovi, ktorého drží za nozdry jeho ľavou rukou zatiaľ čo pravou do neho bodá. Býva občas zahľadený na postavu Sola. Pes a had sa natáhajú ku krvi, škorpión ho uchopuje za genitálie a havran poletuje ponad býka, alebo na ňom sedí. Taktiež z býčieho

⁶⁹ M. Claus, 2000 s. 42: "Nech si ruka potrasená, môže splniť svoje sľuby s radosťou" / „That the hand-shaken might make their vows joyfully forever“.

⁷⁰ Coarelli; Beck; Haase, 1984 s. 2026f.

chvostu vychádzajú 3 klasy pšenice, taktiež vyrastajú niekedy z rany. Býk je často biely. Boh na ňom sedí v neprirodzenej polohe jeho pravou nohou šliape po jeho kopyte a ľavou sa opiera o chrbát, alebo bok. Dvaja svetlonosi na obidvoch stranách, oblečení podobne ako Mitra, Cautes s jeho pochodňou namierenou dohora a Cautopates, ktorý ju drží smerom nadol. Niekedy sú zobrazení s pastierskymi palicami.

Scéna sa odohráva v jaskyni, kde Mitra tohto býka odviezol, po tom ako ho lovil a premohol. Niekedy je jaskyňa obkolesená kruhom, na ktorej je zobrazený zverokruh. Mimo nej je vľavo hore Sol, s jeho plamennou korunou, Často jazdia na quadrige. Lúč slnka často dopadá a dotýka sa Mitru. Vpravo hore je Luna, ktorá môže byť vyobrazená na bige.

Na niektorých vyobrazeniach je centrálna scéna tauroktónie ohraničená dodatočnými scénami na ľavej, vrchnej a pravej strane, z Mithrovho života; Mitra zrodený zo skaly, zázrak s vodou, lovenie a jazdenie na býkovi, stretnutie Sola, ktorý pred ním kľáčí, podávanie si ruky so Solom, zdieľanie pokrmu z býka a následné vystúpenie na nebesá v dvojkoľsovom voze. Niektoré z týchto reliéfov boli vybudované tak, aby sa dali otáčať na svojej osi. Na zadnej strane bola ďalšia, viac prepracovaná scéna s hostinou. Toto naznačuje, že scéna so zabitím býka bola použitá v prvej časti a zadná časť v druhej.

Druhá najdôležitejšia scéna po tauroktónii je tzv. hostina, na ktorej je zobrazený Mitra a boh slnka hodujúcich na rúne zabitého býka. Na vyobrazení hostiny na reliéfe z Fiano Romana, jeden zo svetlonosov mieri caduceom smerom na základ oltára, z ktorého ako keby vyšľahávali plamene. Turcan tvrdí, že na základe toho, že caduceus je atribút Merkúra a v mytológii je Merkúr zobrazovaný ako *psychopompos*, vyšľahávajúce plamene v tejto scéne odkazujú na odoslanie ľudských duší a vyjadruje Mithraickú náuku v tejto veci.

Podľa Franza Cumonta vyobrazenie tauroktónie bolo Grécko-rímskou reprezentáciou udalosti v Zoroastrijskej kozmogónii opisovanej v Zoroastrijskom texte z 9. st pr. Kr. V texte zlý duch Ahriman zabíja Gavaevodata, ktorý je prezentovaný ako posvätná krava. Cumont sa domnieval, že musí existovať verzia v ktorej bude namiesto Ahrimana Mithra. Avšak podľa Hinnelsa v žiadnom Zoroastrijskom texte zmienka o zabíjaní býka Mithrom nie je.⁷¹ Ulansey našiel astronomické dôkazy priamo v Mithreu. Pripomína Porfýrove slová z 3 st pr. Kr., že jaskyňovité chrámy znázorňovali obraz sveta a Zoroaster zasvätil jaskyňu, ktorá mala znázorňovať svät vytvorený Mithrom. Na stropě Mithrea Caesaea Martima sú stopy modrej farby, čo by mohlo znamenať, že znázorňovala oblohu a hviezdy.

⁷¹ Hinnels, J.R., 1975 p. 291.

Ulansey sa ďalej domnieval, že Mitra by mohol byť odvodený z konštelácie Perzeus, ktorá je umiestnená priamo nad súhvezdím býka. Okrem ikonografie vidí aj mytologické paralely medzi týmito 2 postavami, obaja sú mladí héroovia, v ruke sú zobrazovaní s dýkou a na hlave majú obaja Frýgickú čiapku. Taktiež spomína podobnosť obrazu Perzea zabíjajúceho gorgónu a tauroktónie, obe postavy sú istým spôsobom spojené s podzemnými jaskyňami a obe majú súvislosti s Perziou. Speidel prirovnáva Mitru na zobrazeniach ku Orionovi a Beck odmieta tieto tvrdenia, kde Mitra podľa neho nemohol byť súhvezdie ale slnko prechádzajúce cez znamenia.⁷²

Zrodenie z kameňa: je zobrazovaný vychádzajúci z kameňa už ako mladík s dýkou v jednej ruke a v druhej s fackou. Je nahý s nohami pri sebe a vo Frýgickej čiapke. Avšak toto zobrazenie nie je dogmatické a niekedy môže byť zobrazovaný ako dieťa a niekedy v ruke s glóbusom, niekedy dokonca aj s bleskom. Taktiež poznáme zobrazenia, kde ohne sú vystreľované zo skaly, alebo z Mithrovej Frýgickej čiapky. Ako zbraň sa môže vyskytnúť aj luk a šípy a spolu s ním sú zobrazené zvieratá ako napr. pes, had, delfín, orol či iné vtáctvo, lev, krokodíl, rak a slimák. Na niektorých reliéfoch je fúzatá postava identifikovaná ako Okeános a tiež sa tu vyskytujú aj 4 veterní bohovia, alebo Viktória, Luna, Sol, a Saturn. Posledne zmieňovaný predáva dýku Mithrovi aby vykonal svoje skutky. V niektorých príkladoch sa rodí z amfory, vajíčka či stromu.

4.1.2. Leontocephaline

Jednou z najcharakteristickejších prvkov mystérií je nahá postava s levou hlavou (*leontocephaline*), ktorá je často nachádzaná v mithraických chrámoch. Je prepletený hadom, ktorého hlava je často položená na levej, ktorá je znázornená s otvorenými ústami, čím vytvára desivý dojem, avšak niekedy má hlavu milého starca, alebo mladíka. Zvyčajne je vyobrazený so 4 krídlami, 2 alebo 1 kľúčom a žezlom, či lopatkou na oheň. Niekedy stojí na glóbuse s diagonálnym krížom. Na krídlach sú niekedy zobrazené 4 ročné obdobia, môže sa objavovať aj blesk na hrudi. Na báze sochy občas môže byť zachytené kladivo a kliešte Vulkána, či kohút a caduceus Merkura. Meno postavy bolo získané z dedikačných nápisov ako „Ariminiv“ (tento nález pochádza z Yorku, kde pod menom darcu je rozlúštené ešte toto meno boha), čo by mal byť podľa všetkého ekvivalentom Ahrimana, démonickej postavy

⁷² R. Beck, 2004 s. 85.

v Zoroastrijskom panteóne.⁷³ Arimanius je nám známy z nápisov ako boh v Mitraickom kulte. Tento názor by potvrdzovali aj slova Plutarcha, ktorý pokladá Ahrimana za ekvivalent Plutóna.⁷⁴

Niekoľko vedcov však identifikuje tohto levo-muža ako Aiona. Napríklad Zoega, mal toto tvrdenie založené na orfických predstavách, kde si toto stelesnenie nekonečného cyklického času predstavovali ako hada s levou tlamou, nález *leontocephalina* v Castel Gandolfo, kde má po ľavej ruke *kerbera* s hlavami barana, leva a psa, by mohol byť pomôckou k tomuto tvrdeniu, keďže *kerberos* na modle Osirida-Plutona z Alexandrie má hlavy vlka, leva a psa, ako alegória na minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Avšak najsilnejšie vodítko máme z Grécko-egyptských magických intagli s vyobrazením démona s levou tlamou, s lúčmi svetla, drží žezlo, okolo ktorého sa otáča had a magické papyrasy nazývajúce Aiona boha s levou tvárou prirovnaného k Heliovi-hórovi. Taktiež existuje názor, že ide o gnostického demiurga. Avšak všetci sa zhodujú v tom, že je spojený s časom a zmenou ročných období.⁷⁵ Had, plaziaci sa medzi znameniami zverokruhu okolo Aiona v Arles, môže symbolizovať slnečné zákruty pozdĺž ekliptiky. Had bol tiež považovaný za alegóriu ohnivého vanutia (*pneuma*), ktoré podľa stoikov oživuje svet. Krídla pripomínajú 4 vetry, ale taktiež môžu pripomínať aj 4 ročné obdobia, tento exemplár pochádza z Ostie. Tento zbožštený „Čas“ je časom vesmíru, cyklickým časom ohňa a nebeských svetiel. Lev, blesk pochodne, v niektorých prípadoch osvetlený oltár nenásytného boha, lopatka na oheň (objavená v Heddernhaime) a Vulkánové atribúty charakterizujú ohnivú moc vládnuce kozmu. Kľúče pravdepodobne otvárajú skôr brány nebeské, než pekelné. Tieto atribúty náležali samozrejme aj bohu Janusovi, ktorý bol stotožňovaný práve s Aionom.

Podľa Vermasserena, Mithraický nový rok a výročie jeho narodenia bolo pripomínané na 25. decembra. Avšak Beck kritizuje tento názor tým, že 25.12 bol slávený všeobecný sviatok zimného slnovratu a *Natalis invicti*, čo bol sviatok Sola Invicti. Nanešťastie nám nie je známy žiaden manuskript popisujúci Mithraické mystéria z prvej ruky. Ak by sme vychádzali z predpokladu, že zvyšky objavené v mithreách (okrem kosti a ovocia) najmä čerešňové kôstky by mohli svedčiť o tom, že sa mystéria konali v lete, čo podporuje aj pamätník z Viruna, bronzová doštička, na ktorej je zaznamenané, že sa oslava zasvätená Mithrovi konala 26.6.184. Beck opäť namietka a tvrdí, že sa jedná opäť o oslavy spojené s letným slnovratom.

⁷³ H.M.Jackson, 1985 23 et seq.

⁷⁴ Isis and Osiris. *Plutarch - Moralia* [online]. 2009 [cit. 2012-07-20]. Dostupné z: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Isis_and_Osiris*/C.html#46

⁷⁵ M.J. Vermasseren 1963 65 et seqq.

Je málo pravdepodobné, že mithraizmus mal dogmaticky a vnútorne podobnú doktrínu, tá sa mohla líšiť medzi lokalitami. Avšak ikonografia je relatívne celistvá. Nemali žiadnu hlavnú svätyňu alebo kultové centrum a aj keď každé mithreum malo vlastného správcu, nemáme zmienky o nejakom najvyššom kňazovi. V mithreu v Dura Europos sú na maľbe zobrazení proroci so zvitkami avšak nie sú nám známe žiadne mená a ani zmienky o akomkoľvek Mitraickom spise či učeníu. Je známe, že uctievači sa mohli presúvať s ich stupňami z jedného mitrea do druhého.

4.1.3. Stupne iniciácie

Nikomuto nebolo povolené stať sa zasväteným pokiaľ v rôznych skúškach nepreukázal svoju zbožnosť a neochvejnosť. Bolo 7 stupňov v mithraických mystériách, spomína ich aj Svätý Hieronym. Podľa Manfreda Claussa ich musí byť 7 kvôli planétam. Mozaika v mithreu felicissimus v Ostii zobrazuje tieto stupne s heraldickými emblémami a nápisom, ktorý každý stupeň priradzuje pod ochranu planetárnych bohov. O týchto stupňoch iniciácie sa dozvedáme z viacerých literárnych a archeologických zdrojov ako je napríklad mozaika v mithreu Santa Prisca v Ríme. Stupne boli nasledovné:

1. Havran (*Corax*)
2. Mladucha (*Nymphus*)
3. Vojak (*Miles*)
4. Lev (*Leo*)
5. Peržan (*Perses*)
6. Slniečny posol (*Heliodromus*)
7. Otec (*Pater*)

Nositelia najvyššieho titulu, „Pater“, viedli kultové združenie, ktoré v rámci svätyne nikdy nedosahovalo väčších rozmerov, a tým udržiavali ezoterický charakter.

4.2. Mithra v Noriku

Osud Norica sa od susedných provincií odlišuje hneď od začiatku. Na celom Norickom dunajskom limite neexistoval až do 70. tých rokov 2. storočia po Kr. žiaden

legionársky tábor, až dovtedy bolo Norikum spravované z civilného hlavného mesta Virunum. Čiže od časov markomanských vojen bolo legionársky tábor nevyhnutnosťou; *legio II Italica* vybudovala tábor v Lauriacu a jej najvyšší veliteľ prevzal na seba vládu nad Norikom, finančná správa však zostala vo Virunume.

4.2.1. Rozšírenie

Zatiaľ čo v Panónii dominovalo Carnuntum ako hlavné centrum s prevahou na nálezy týkajúce sa Mithru, nebolo to inak ani v Noriku, kde sa väčšina nálezov sústreďovala do oblasti Korutánska. Ináč tvorili zastúpenie tohto v náboženstva v iných častiach provincie menšie svätyne : mithreum v Immuriu/Moosham (č.30), Schachadorfe (č.45) a v Lentii/Linz (č.37); zvyšok pozostáva najmä z ojedinelých nálezov, ktorých objavenie sa môže týkať zatiaľ neobjavených svätýň (Aguntum/Lienz č.26, St. Andrä č.48), alebo môže byť určený len s veľkými ťažkosťami. Centrum, ktoré sa nachádza na najvýchodnejšej časti provincie, v Celeii/Celje je oblasť kde sa mithraizmus tešil nesmiernej pozornosti a rozšíril sa do jeho okolia: svätyňa v Ruše, Atranse, Modrici, Pohanike.

Prehľad pamiatok : 5 Mithreí, 29 nápisov, 6 reliéfov, 1 kruhová plastika a 5 malých nálezov.

Poznáme 46 nálezov predmetov týkajúcich sa Mithru, z 5 známych svätýň ležia 2 v Korutánsku: Virunum/Zollfeld, kde archeológovia Krajského múzea v Korutánsku objavili na sever od Klagenfurtu v roku 1992 veľmi zaujímavý objav, bronzová doska, ktorá obsahovala mená 98 členov miestnej mithraickej spoločnosti objavenej v roku 1992 (publikované Piccotinim, 1994: recenzovaná Gordnom, 1996)

Zoznam na tabuľke začína 34 menami, ktorí obnovili mithreum „na ich vlastné náklady“ (v 183 po Kr.) a tých ktorí sa „zjednotili z dôvodu smrteľnosti“ (*mortalitatis causa convenerunt*) 26. júna 184 po Kr.⁷⁶ Druhá časť mien je vytepávaná skupina za skupinou iným remeselníkom, a tak ako Piccottini naznačuje rozumný predpoklad, že ide o každoročne striedajúcu sa skupinu nových členov, 16 zoskupení celkovo, medzi rokmi 184 až 201 po Kr.

Virunum taktiež poskytuje jedinečný dôkaz niečoho čo zachytáva proces vytvárania novej skupiny zo starej. Druhý nález bol objavený v inej časti Zollfeldu, pozostáva z dvoch fragmentov *albumu* z mramoru, pozostáva zo štyroch stĺpcov mien, ktoré spomínajú 20

⁷⁶ Beck, 1998, s. 12.

d'alších členov skupiny, ale v inom ráde ako bol rád pri bronzovom *alburne*.⁷⁷ Tým je okrem iného potvrdený prípad každoročnej koopcie, prítomnosťou niektorých opakujúcich sa mien, rovnakého rádu. Keďže žiadne z mien, ktoré sa neobjavuje na kamennom *alburne*, nie je ani na bronzovom a keďže kamenné *album* spomína výstavbu niečoho „od zeme nahor“⁷⁸, môžeme usudzovať, že kamenné *album* reprezentuje založenie novej mithraickej komunity vytvorenej skupinou z mithrea, ktoré stojí za vytvorením bronzového *albumu*. Piccottini predpokladá, že sa títo muži rozhodli v roku 201 po Kr. založiť vlastnú spoločnosť.⁷⁹ Jeden z motívov bol ten, že bol povolený vyšší počet členov s čestným štatútom *pater* a do obetno-administratívnej pozície *sacerdos*.

Zo spoločenskej stránky, neprináša bronz z Viruna žiadne prekvapenie. Jeho dôležitosť je najmä v tom, že nám poskytuje pohľad do náboru a nesúvislosti do života v mithraickej spoločnosti behom rokov.⁸⁰ Viacero mužov z Viruna, ktorí sú spomenutí na týchto *albumoch*, majú *nomina* priradujúce ich k prominentným alebo takmer prominentným rodinám mesta: pravdepodobne sa jedná o oslobodených otrokov (23% priezvisk je gréckych) alebo ich potomkov. Toto naznačuje zdieľané spoločenské pozadie, s bratmi, príbuznými a priateľmi, ktorí rozširovali členstvo o ich vlastné kruhy.

Pamiatky sú tak ako v Panónii zložené najmä z nápisových kameňov (29 kusov), okrem tých je 6 tauroktónií a ďalšie malé nálezy.

4.3. Predstava kultu

4.3.1. Ikonografia

Širokému rozšíreniu v oblasti nasvedčuje 6 tauroktónnych scén, ktoré sú navzájom tvarované veľmi odlišne. Vynikajúco vyhotovená, vzhľadom na svoju veľkosť a kvalitu, kultová scéna z dodnes neobjaveného mithrea vo Virune (č.55); jedná sa o obrazový typ

⁷⁷ J. Alver, 2008 s. 359.

⁷⁸ Piccottini, 1994, 44-52.

⁷⁹ J. Alver, 2008 s. 359

⁸⁰ R. Beck, 1998, s. 13

s pravouhlým hlavným poľom, z ktorého je zachovaná len veľmi malá časť a s vertikálnymi scénami po stranách.

Tu sa objavuje 11 scén legendy o Mithrovi, pravdepodobne ich bolo pôvodne viac, keďže rámy sú na konci odlomené. Príbeh je vytvorený pre pozorovateľa smerom z najvrchnejšej scény ľavého pásu smerom dole a pokračuje v pravom páse odspodu a končí v jeho hornej časti: Kozmogónia: Jupiter - súboj s gigantmi – Caelus – zrodenie z kameňa; prvé činy: Cautes a Cautopates (?) – Vodný zázrak; Mithra a Sol: Sol kľáči pred Mithrom – potrasenie rukou – nebeská cesta; stretnutie bohov: néreidy a Okeánus – bohovia na Olympe. Je celkom možné, že odlomené kusy boli ďalšie príbehy boha Mithru s býkom, ktoré zvyčajne v tomto cykle chýbajú len veľmi vzácne. Z hlavného pola, ktoré bolo zvlášť opracované a potom vložené medzi postranné scény, sa nám zachoval už len ľavý horný roh na ktorom je zobrazený Sol v skalnatom prostredí.

Zvyšné tauroktónie sú všetky menšieho formátu, resp. sú tak malé, že si ich človek môže len ťažko predstaviť ako hlavné kultové scény. Majú skôr jednoduchú votívnu úlohu, boli vystavené v mithreách alebo domácich svätyniach.

Z mithrea z Lentie/Linz pochádzajú dva kruhové reliéfy (č.39, č.38). Lepšie zachovaný (č.38) má vyobrazenú tauroktóniu v hornej tretine, pod ktorou je segment cez ktorý prechádza demarkačná línia pre tri obligátne vedľa seba rozložené scény s Mithrom a Solom. Druhý reliéf je viac poškodený a obsahuje len niekoľko fragmentov, zachované sú vedľajšie scény zoradené v páse koncentricky usporiadané okolo okrúhlej, hlavnej scény, ktorá je nezachovaná. *Dadofori* (nosiči pochodní) mali, zatiaľ objavené prekrížené nohy; Cautes držal v ľavej ruke facku, spôsob Cautopatového držanie žiaľ nie je možné rozoznať. Pes, had, škorpión a lev dopĺňujú za Cautopatesom obraz.

Niečo úplne odlišné je zachytené na pravouhlom mramorovom reliéfe zo Sankt Andrä (č.48) so schematicky znázornenou jaskyňou v ohybe a v ktorom sú v okrúhlom kúte znázornené busty Luny a Sola a pod nimi v záhybe sú nosiči pochodní. Doplnujúce postavy sú kompletne dochované: had, pes, škorpión a havran; Mithrova obruba plášťa je vyzdobená rôznymi útvarmi, pravdepodobne hviezdami; nohy nosičom pochodní, ktorí svoje atribúty držia v oboch rukách, majú nohy na rozdiel od predošlého príkladu neprekrížené.

Vyššie načrtnutá stéla z Lauriaca (č.34) má na vrchu a na spodnej časti krátke výjavy zo scény kde Mithra usmrcuje býka, kde okrem troch Mithra – Sol častí, ktoré sú monotónne opakované na každej jednoduchšej stéle z okolia Dunaja, je ešte vľavo dole Mithra jazdiaci na býkovi a jedna ďalšia sediaca postava. Vo vrchnom páse, ktorý je zachovaný len čiastočne sa zachoval: Mithra Taurophoros, Mithra stojaci s tyčou, Vodný zázrak, býk na lodi, býk

v jeho domovine. V spodnom páse sú scény rozdelené arkádovitými oblúkmi. Hlavnú scénu tvoria tieto postavy: nosiči faklí majú prekřížené nohy a držia fakle s jednou rukou; objavuje sa tu ešte had, pes a lev medzi Mithrom a Cautopátesom.

Medailón Luny z Flavie Solvi (č.29) neprezrádza nič o forme tauroktónického reliéfu, podľa pravého rohu scény Schönová predpokladá, že sa jedná o pravouhlý reliéf bez vedľajších scén.⁸¹

Scéna objavenej tauroktónie patrila do mitrea v Immuriu/Moosham (č.30). skromné pozostatky (busta Luny a zvyšky odevu) sú pravdepodobne výsledkom menších prác, medzi nimi bola ešte objavená menšia plastika (Mithra alebo nosič faklí).

Jedeným z najdôležitejších nálezov tejto svätyne bol kamenný nosník (č.31), ktorý mal na sebe dva nápisy a medzi ním bolo vyobrazenie jazdcov, levov a divokých zvierat. Tieto scény sa pokúšali porovnať s jazdeckým vyobrazením Mithru na veľkom Dieburgerskom reliéfe⁸² a z fresiek v Dure-Europos a prepojiť tak myšlienkové bohatstvo mithraizmu. Obsah obrazu však nepodáva žiaden náznak mithraického puncu, a ani neexistujú žiadne možnosti prirovnania tohto druhu zobrazenia k iným existujúcim. Taktiež nejasnou ostáva aj existencia pravej, ženskej, jazdeckej postavy. Fleischer sa pokúšal objaviť súvislosti s dunajským jazdcom, ktorý sa veľmi často objavuje práve s postavou ženského jazdca; táto však nikdy nebola pridružená v tejto forme.⁸³ Ak by sa skutočne jednalo o Mithru na love, bol by tento ojedinelý nález mimoriadne pozoruhodným príkladom aj medzi všetkými vzácnymi motívami.

Z mitrea v Schachadorfe (č.45) nie je dochovaná žiadna kultová scéna alebo jej pozostatky, pochádza odtiaľto však jediná scéna zrodu z kameňa (č.46), ktorá je v bežnom vyobrazení.

4.3.2. Charakter a chronológia

Štylistické rozdiely medzi predmetmi, týkajúcimi sa Mithru sú tak ako aj u susedných provincií v Noriku veľmi veľké. Zatiaľ nedostihnuté v spôsobe jemnosti prevedenia sú samozrejme vyobrazenia na mramorových fragmentoch kultovej scény z Viruna (č.55), preto

⁸¹ Schön OKÖ s. 242.

⁸² Schwertheim, EPRO 40 č. 123a.

⁸³ Fleischer, ÖJh 47, 1964-65 s. 105.

sú aj často zaradované medzi importy z Aquileje.⁸⁴ Datovanie do neskorého 2. storočia po Kr. nie je preto chybné.

Na medailónoch z Linzu (č.38, č.39) sú scény vyhotovené v rovnakom skrátanom, avšak stále výstižnom štýle ako aj na iných dunajských stélach, kde by mohli byť podrobnosti vysvetlené len prostredníctvom dnes už nedochovaného zobrazenia.

4.4. Epigrafické nálezy

4.4.1. Forma a materiál

Tvar oltára je zvyčajný ako aj pri iných rímskych votívnych oltároch, je tak isto heterogénny ako aj v susednej provincii Panónia; vypracovanie kusov súvisí s osobným bohatstvom darcov, práce sú v Noriku prevažne jednoduché.

Dosky bez výzdoby, alebo len olemované profilom, boli pôvodne navyše zamurované. Pri veľkom nosníku z Immuria/Moosham (č.31) sa jedná o nosný a zároveň výzdobný stavebný prvok chrámu. Obe, takmer rovnako znejúce nápisy v zarámovaných poliach sú symetricky rozložené po oboch stranách loveckej scény.

Terakotová doštička z Lentie/Linz (č.42) je s jej problematickým nápisom nejasná, to je tak isto aj jej funkcia a nepoznáme zatiaľ žiadnu paralelu k inej svätyni.

Ako používaný materiál je často využívaná miestna hornina: pieskovec alebo vápenec a zlepenec. V Salzburgu bol objavený „Schaidbergmarmor“, ktorý je vytvorený z bridlice a Untersbergského mramoru. V Korutánsku sú postavené takmer všetky oltáre z mramoru, aj tie najmenšie a najviac ľudové. V Lentii/Linz a Sankt Andrä musel byť kameň, ak nie aj samotná kultová scéna, importovaná.

4.4.2. Zasvätenie

Trinášť, respektíve štrnásťkrát začína zasvätenie stereotypne frázou „D(eo) i(nvicto) M(ithrae)“, zvyšných trinásť poskytuje zvyčajne pestrý obraz, bez stôp akejkoľvek zákonitosti. „Deo invicto Metras“ je pravdepodobne vytvorené kvôli chybe, či ignorancii, alebo kvôli miestnemu dialektu, „Mythras“ nie je ničím výnimočným. Nezvyčajný je spôsob

⁸⁴ Schön OKÖ s. 244

oslovenia „D O M invicto“, jedno z možných rozlúštení je : „D(eo) O(mnipotenti) M(ithrae) invicto“⁸⁵, nápis (č.54) je stratený a už ho nie je možné potvrdiť. Taktiež neistá a nedostatočne potvrdená je paralela s „Invicto Patrio“ (č.63).

Oveľa častejšie je vyznávaná sláva v Noriku než v susednej Panónii, a to dohromady osemkrát: v dvoch prípadoch pre cisára, dva prípady pre seba a 3 krát pre osobu s občianskym postavením. Nejasné je zasvätenie na slávu Comacie (?) a Komagéncom (č.48). Pravdepodobne súvisia s Komagénskou kohortou, ktorá bola usadená v Tullne/Comagene; to či bolo meno „Comacia“ aj menom kastela, zostáva len predpokladom.⁸⁶

„I H D D“ (=in honorem domus divinae) sa objavuje dvakrát, jedná sa o dôležitú pomôcku pri určení datovania pre severovskú dobu. Ako najčastejšia záverečná formulka sa udržala „v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)“, iné variácie sú „donum posuit“ alebo „ex voto posuit“.

Vo Virune bol dvakrát spomenutý *pater* (č.58, č.62). Pri (č.60) spomenutý *leo* je pravdepodobne stupeň iniciácie a nie *cognomen*, „Juventinus“ bol ako *gentilis* veľmi neobvyklý. Z Viruna pochádzajúce oba nápisy na budovách (č.56) a (č.62), ktoré spomínajú „templum vetustate conlapsum“

4.4.3. Dedikanti

Úplne iný pohľad na vec ako v Panónii, s jej veľkým a pre kult Mithru významným mestom Carnuntum, sa nám naskytá v Noriku ⁸⁷: z dvadsiatich dedikácií môžeme takmer s istotou štyri priradiť k otrokom. Traja ďalší darcovia boli taktiež pravdepodobne otroci. Dvaja boli *liberti*, štyria pravdepodobne cudzinci, ktorí boli však bez občianskych práv. Občianske práva malo sedem osôb, medzi nimi boli dvaja vojaci.

Štyria darcovia, ktorí boli s istotou identifikovaní ako otroci, sa vyskytovali v cisárskych službách: Secundius, *vilicus* (colník) pracujúci v colnej stanici, z ktorého mena sú známe len prvé tri písmená „Esc...“. Je pravdepodobne lokalizovaný do Ischlu. Diadumenus, pravdepodobne sa jedná o orientálcu s gréckym menom, ktorý slúžil ako *arcarius* (podriadený finančného úradníka) a otrok otroka a *dispensatorsa* (správcu) Nicolausa vo Virunume (č.57). Epictetus, v rovnakej funkcii ako Diadumenus a taktiež

⁸⁵ Schön OKÖ s. 244.

⁸⁶ Polaschek, ÖJh 39, 1952 s. 69ff.

⁸⁷ Schön OKÖ s. 227.

v rovnakej lokalite, postavil nanovo mithreum spoločne s prepustencom Hilariusom (č.62). A na záver Maturus, otrok vo funkcii *actorsa* (obchodného vedúceho), ktorého votívny oltár bol objavený v Sankt Leonhard (č.49). Verus, Hermes a Iuventinus zo Sankt Andrä, Sankt Thomas a Virunum boli, ako ich mená naznačujú, tiež pravdepodobne otroci. Mohli byť zo súkromnej sféry. To že sa jedná o orientálcov je jednoznačné. (č.48, č.50, č.60) Ako *liberti* boli určení Ursulus a Hilarus, druhý menovaný pracoval ako *tabularius* (pokladník), Ursulus bol súkromník, Hilarus bol cisárskym prepustencom. To, že si nechal len *cognomen* nie je ničím neobvyklým. (č.43, č.62)

K domorodým alebo k iným slobodným *peregrinom* patrili : Mocio, syn Aprilie a Kelta (č.47), Ursinus, pravdepodobne pochádzajúci z Dalmácie (č.52), Ilarinus (č.66) odvodený od (H)ilarus, čo bolo v Noriku veľmi časté miestne meno. (*Peregrini* pomenovali svojich synov radí podľa mena ich otcov, na koniec ktorých pridali koncovku –inus). Ilarinus bol pravdepodobne synom prepustenca Hilarusa, ktorý sa zaslúžil o reštaurovanie chrámu vo Virunume v roku 239 po Kr. (č.62).

Sedem darcov preukazujúcich jasne svoje rímske občianske meno, z ktorých šesť žilo v Korutánsku: L. Albius Atticus (č.53), člen rodiny obchodníkov Albiov (č.53), bol priekupníkom zvierat, určených do arén; v jeho vzdaniu vďaka si uctieva osobu, ktorej meno bolo vymazané, v Mooshamerskom mithreu kde je na kúsku nosníka zobrazený Mithra s nápismi (č.31)

Eppius Ariminensis mal pravdepodobne, ak odtiaľ nepochádzal on sám, predkov z Ariminia/Rimini (č.61). Helvius Acceptinus bol romanizovaný *peregrín*, jeho *cognomen* je typický prídavok po takomto akte (č.58). Norický *praeses* (miestodržiteľ od diokleciánových čias, tým pádom spadajúcim časovo do obdobia dominátu) Aurelius Hermodorus, ktorý obnovil Virunumské mithreum po druhýkrát, pochádza pravdepodobne kvôli jeho menu z orientu. Ulpius Valérius, „speculator“ (špeh na strážnej veži) prvej Norickej légie, dostal práva občana počas vlády Trajána, takisto ako aj Ulpius Caianus, ktorý slúžil ako *praefectus vehiculorum* (dodržiava dozor nad cestami). Aurelius Surus, *beneficiarius*, ktorého meno mohlo pochádzať z orientu. T. Julius Ursulus, veterán z Lentie/Linz, bol nositeľom jedného z najrozšírenejších *cognomen*. (č.39)

4.5. Dôsledky

Pri Noriku je zvláštnosťou, že formulky na začiatku epigrafických pamiatok sú menej rozmanité ako v Panónii. Polovica všetkých nápisov začína „Deo invicto Mithrae“, skrátené na „D I M“. Formulka, ktorá nápadne prevláda v Germánskych provinciách.⁸⁸ Zvyšné možnosti oslovenia neponúkajú žiadne zvláštnosti, odhliadnuc od tvaru „D O M invicto“, a rozlúštenie ako „D(eo) O(mnipotenti) M(ithrae) invicto“ ostáva ďalej len hypotetické. Čo sa týka zvyšných formuliek, sú v Noriku venované podstatne častejšie na niekoho slávu, dokopy deväťkrát. Jedná sa o pravdepodobne o najväčší rozdielny faktor vzájomných mithraických vzťahov medzi Norikom a susednými provinciami akou bola napríklad Panónia; tieto prípady pochádzajú najčastejšie od otrokov súkromného sektora, ktorí boli prepustení, cisárom resp. pánom alebo patrónom, a za tento čin za nich venovali votívny dar s nápisom.

Kult Mithru mal v Noriku pravdepodobne svoju najsilnejšiu vrstvu práve v otrokoch, ktorí boli členmi provinčnej správy (najmä vo veciach finančných, či colných) a obsadzovali nižšie či vyššie posty. Ich náchylnosť k orientálnemu kultu je často dosvedčená, je to obzvlášť viditeľné pri colníkovi z Poetovia/Ptuj a v celej Juhozápadnej Panónii.

Medzi uctievačmi s právami rímskeho občana sa nachádza aj najprominentnejšia funkcia ako guvernér provincie južného Norika, potom dvaja vážení úradníci, jeden súkromník (?) a jeden služobník *cursa publica*, 1 *beneficiari* a dvaja vojaci.

Orientálci vystupujú, tak ako aj v susedných provinciách, veľmi početne a sú zastúpení v každej sociálnej vrstve.

Z tohto nevelikého počtu nálezov sa nedajú vyvodiť žiadne rozsiahlejšie výsledky, je ale badateľné, že z občianskych elementov hrali súkromníci a vojaci len nepatrnú rolu pri rozširovaní a uplatňovaní kultu. Medzi občanmi prevažujú vyšší úradníci. Pozoruhodné je aj to, že toto orientálne náboženstvo bolo známe a bolo praktikované aj miestnym obyvateľstvom.

Opäť sú aj v tejto provincii zdokumentované sociálne rozdiely a priepasti medzi jednotlivými príslušníkmi kultu, ktorí spolu tvorili jednotlivé kultové spoločnosti.

4.6. Svätyne a chronológia

Chrámy sú od seba veľmi odlišné a nie sú takmer nijak, alebo vôbec nijak zdokumentované. Najlepšie prepracovaný a kvalitný musel byť vo Virunume/Zollfelde (odkiaľ pochádza aj najkvalitnejšie prepracovaná kultová scéna č.55). Predpokladá sa, že tu

⁸⁸ Schön OKÖ s. 249.

boli najmenej dva chrámy, ako sme už vyššie spomenuli pri nálezoch bronzového a kamenného *albumu*. Sú datované do 90.tých rokov 2. storočia po Kr. a taktiež poznáme dve ďalšie dáta z reštauračných nápisov. Prvý patrí do roku 239 po Kr., ktorý pochádza od prepustenca Hilarusa a otroka Epictetusa (č.62), a druhý z roku 311, kedy ho *praeses* Južného Norika, Aurelius Hermodorus (č.56) dal prestavať po druhýkrát. To, či obidve prestavby patria len jednému chrámu je nejasné.

Zvyšné votívne pamiatky nie sú až tak dobre datovateľné. Všeobecne by sme mohli zaradiť nápisy otrokov do obdobia od 2. storočia až do severovskej doby. Otrokový stav po Markomanských vojnách pomaly mizne a v dobách vojenských cisárov nepoznáme žiaden takýto nápis. Tá istá situácia sa týka aj *libertinov*.

Fragment (č.64) s nápisom, ktorý síce žiadneho darcu nezmieňuje, ale je v rámci poďakovania a slávy venovaný severovskému cisárovi. Ulpus Valérius, *speculator*, používa kvôli jeho príslušnosti k prvej Norickej légii *terminus post quem* zo začiatku 4. storočia a to zasvätenie „I H D D“ v nápise z Eppia (č.61), formulka, ktorá sa používa od 239 po Kr. je pomôcka na určenie severovskej doby.⁸⁹

Zvyšné nápisy boli identifikované na základe ich spôsobu vyhotovenia, tým pádom je doštička Diadumena (č.57), datovaná do konca 1. storočia.⁹⁰ Tým sa stal najranejším nálezom spájaný s Mithrom v Noriku, a stáva sa aj miernou pomôckou pri určení dátácie ostatných predmetov. Avšak tento fakt by mal zostať otvorený, keďže je otázne či sa Mithrov kult dostal až k Virunu v takto ranom období.

Zvyšné Korutánske nápisy môžeme len matne časovo zaraďovať: prepustenec Ursulus (č.43) venoval svoj oltár z vyššie spomenutých dôvodov datovaný zhruba do roku 250 po Kr. Mociov nápis (č.47) je ešte skorší, do 2. storočia, keďže takéto keltské meno sa v neskorších dobách už nevyskytuje. To isté sa týka aj pre oltár Ilarinusa (č.66). Zasvätenie L. Albia Attica a C. Albia Avita (č.53) z Teurnie je zaraďovaný do severovského obdobia (spolu s oltárom z Mooshameru č.31), kedy pri L. Albiovi Atticovi ide o tú istú osobu.

Neďaleko Zollfeldu, približne 20 km na západ, na veľmi odlahlom mieste, bolo už v 19. storočí objavené mithreum (č.51), pravdepodobne bolo zriadené v jaskyni. V tomto období nám už nie sú známe žiadne stopy, kvôli hustému prerastajúcemu skalnému úbočiu nad Sankt Urban. 30 rokov po objavení „jaskyne“ bola v troskách vytvorených eróziou objavená doštička Ursina (č.52). Pri tejto troske sa spomína aj objav hadej nádoby⁹¹, ktorá sa

⁸⁹ Schön OKÖ s. 250.

⁹⁰ Egger, Führer s. 59 č. 85.

⁹¹ Kunsttopographie s. 352et seq.

však nezachovala. Pomôcky pre datovanie nachádzame v podobe minci, ktoré sa tu boli objavené, okrem nich nám chronologické určenie nič nenapovedá. No ostáva otázne, či neskoré časové zaradenie, ktoré z minci môžeme určiť, sa týkajú priamo svätyne (Záverečná minca 375-392 po Kr.)

Ďalšie pomerne odľahlé, ale lokalitou bližšie k dôležitej spojnici medzi Iuvavom a Teurniou, bolo objavené mithreum v blízkosti Immuria (č.30).

Jeho pravouhlý pôdorys bez vnútorného členenia indikujú veľmi jednoduchú lokalitu. Okrem nosníka tu neboli objavené takmer žiadne dôležitejšie nálezy: úlomky, ktoré pochádzajú jednoznačne z kultovej scény. Tiež úlomky keramiky a pozostatky nápisov.⁹² Veľmi chatrný nález nenačrtáva žiadne informácie o výbave, alebo o povahe tunajšej kultovej obce. Nosník, a tým pádom celá stavba sú datované do začiatku 3. storočia po Kr.⁹³

Mithreum zo Schachadorfu (približne 25 km južne od Welsu) bol v roku 1936 objavený v štrkovisku (č.45). Bol pravouhlý, rozdelený do dvoch častí a mal tvar jaskyne. Okrem malých nálezov typických pre mithreum ponúka mithreum scénu mithrovho zrodenia z kameňa a podstavce (č.46). Jedinou pomôckou pre možné datovanie sú mince 268 – 392 po Kr., ktoré však nie sú veľkou pomocou vzhľadom na ich veľký rozptyl a taktiež nie je isté, či tu svätyňa naozaj stála a fungovala do konca 4. storočia. Je tu badateľná aj veľmi hrubá deštrukčná vrstva, ktorá označovala koniec fungovania tohto chrámu.

V tzv. posvätnom území v Lentii, vnútri osídlenia v tvare canabae, bolo objavené medzi rokmi 1953-55 mithreum (č.37), očividne sa jednalo o budovu, ktorá bola adaptovaná na budovu staršiu niekedy v období 3. storočia. Jej pôdorys je preto menej typický, ide o zlepenec viacerých izieb, kde samotná kultová hlavná miestnosť má obdĺžnikovitý pôdorys a pravdepodobne bola vybavená dreveným pódium. Je to dvojdielna miestnosť vyhotovená na spôsob akéhosi *prona*, ktorého čiastočne hospodárske účely boli potvrdené, čo je jedným z jasných dôkazov kultovej hostiny, ktorá sa v tomto mithreu odohrávala. Budova mala pravdepodobne vypuklú strechu vyhotovenú zo slamy podobne ako v tretej Carnuntskej svätyni.⁹⁴ Nálezy však nie je tak ľahké zaradiť: terakotová doštička s tajomným nápisom, ktorej význam nám zostáva záhadou (č.42), cudzorodá forma Tauroktónie (č.38) a strieborný votív (č.41), ktorého tvar nebol nikdy s istotou pripisovaný Mithrovi ani jeho kultu. Črepy z hanej nádoby určujú tento chrám, resp. potvrdzujú jeho využívanie do doby dominátu, keďže tento štýl zeleno-žltej glazovanej keramiky, patrí do neskoršieho obdobia. Pri

⁹² Ktoré sú však pri datácii veľmi neužitočné, keďže črepy tu mohli byť priplavené z okolitých domov.

⁹³ Fleischer, ÖJh 47, 1964-66 s. 105et seqq.

⁹⁴ Schön OKÖ s. 252

presnejšom datovaní sa spolieha P. Karnitsch na mince: založenie chrámu do doby Tacita (275-276 po Kr.) a koniec spôsobený požiarom do doby Honória (393 – 423 po Kr.).⁹⁵

Jediné epigrafické svedectvo, okrem terakotovej doštičky, na ktorej nie je spomenutý darca, je oltár veterána T. Julia Ursula (č.40), ktorý však svoju jednotku nespomína. Zloženie kultovej obce tak naďalej zostáva nevyriešené, otázne je, či sekundárne použitá votívna doska *ala I Thracum Victrix* nebola najprv súčasťou inej svätyne.

V Lauriacu síce mithreum nebolo objavené, ale kultová scéna (č.34), fragment oltára a úlomok nádoby v tvare hada (č.35, č.36) hovoria samé za seba. Možnosti pre jej datovanie však chýbajú kompletne, to isté sa týka aj nálezov z Rohru (č.44), Erlu (č.28), Aguntu/Lienz (č.26) a Flavie Solvi/Leibnitz (č.29). Pri oltári z Ischlu, ktorý dal vyhotoviť colný úradník a otrok (č.33) máme aspoň *terminus post quem* medzi dobu panovania Marca Aurélia a Commoda, keďže vtedy bola colná správa pod štátnou správou a tým pádom museli byť nasadení štátni otroci.

Reliéf zo Sankt Andrä (č.48) nesie nápis, ktorý obsahuje o.i. „pro salute Comaci(a)e et Com(agenorum)“. S najväčšou pravdepodobnosťou sa tu jedná o prepojenie na *ala I Comagenorum*, ktorá tvorila posádku v Comagene/Tullne. Polashek datuje tento monument do neskorého 1. st. po Kr., odvoláva sa pritom na štýl písma a účes Luny.⁹⁶ Avšak Schönová považuje jeho druhý dôvod za irelevantný, keďže nie je pri surovom spôsobe výroby žiadnym kritériom.⁹⁷ Ak by toto datovanie bolo naozaj možné potvrdiť, bolo by to najrannejším nálezom tohto druhu v Noriku.

Oltár otroka Matura zo Sankt Leonhard (č.49) pochádza so severovskej doby, kvôli fráze „d(omini) n(ostri)“, ktorá bola počas severovskej doby používanou.

4.7. Zhrnutie

4.7.1. Rakúska časť Norika

Je zjavné, že uctievanie Mithru v Rakúsku malo svoje centrum v dnešnom Korutánsku, oblasti priamo pod vplyvom hlavného mesta provincie Viruna. Mithrov kult prichádzal iba v sprievode Rimanov z rozličných území, kde už boli vytvorené posádky

⁹⁵ Karnitsch, HJb, 1956 s.189ff.

⁹⁶ Polashek, ÖJh 39, 1952 s. 70ff.

⁹⁷ Schön OKÖ s. 253.

a správne aparáty. Napriek tomu to však neboli vo viacerých prípadoch Rimania samotní, ale veľký počet cudzincov v ich službách, ktoré kult zakladali. V armádnych zložkách bol najsilnejším rozširovacím faktorom pre Mithru veľký počet vojakov, ktorý boli regrutovaní z orientu, alebo tam strávili väčšiu časovú dobu. Toto boli aj osoby, ktoré boli schopné a zodpovedné za „import“ mithraického náboženstva.

V Noriku je to však inak, keďže tu armáda nehrala žiadnu väčšiu rolu. Mithra tu bol šírený skôr vďaka úradníkom provinčných miestodržiteľov Norika. Toto sa mohlo odohrať už niekedy v neskorom 1. storočí po Kr., tým pádom by museli byť vystavané prvé chrámy už v 2. storočí po Kr. Kvalitatívne prevedenie kultovej scény zapadá do umeleckej zložky, ktorá bola prevádzaná Virunumskými kamenármi pre vysoké provinčné podmienky. (aj keď sú názory, že tu objavená kultová scéna je len importom z Aquileje). Okolo 239 po Kr. bol rozpadávajúci sa chrám prestavaný otrokom a jedným prepustencom, kvôli jeho zlému stavu, pretože neposkytoval patričný blahobyť.

Neznámym zostáva, kde boli počas obdobia antiky oslavované Mithraické mystéria v oblasti mithraickej jaskyne pri Sankt Urbane.

V Aguntume, kde bolo od čias Klaudia *municipium*, zasvätili občania mesta, pokiaľ správne rekonštruujeme slovo „Ag(untenses)“, Mithrovi oltár, spoločne s nádobou v tvare hada. Tieto dva nálezy by samé o sebe mali znamenať prítomnosť svätyne (č.26). V horskej oblasti, ktorá bola odľahlou aj v rímskej dobe, pri zámku Moosham, bol kult len kvôli prítomnosti *mansia* Immurium, stanice ktorá je aj dnes na dôležitej spojovacej ceste a križovatke tvaru Y. Kto vystaval mithreum v takto odľahlej oblasti nám zostáva neobjasnené. Otázka, kedy bolo vystavané, môže byť zodpovedaná len teoreticky, tým ak vezmeme do úvahy, že bolo vystavané spolu s cestou, to by ho potom datovalo do severovskej doby. Z jediného zachovaného nápisu (č.31) bolo meno darcu vymazané, ostala nám len informácia, že slúžilo na vzdanie pocty L. Albia Attica, ktorý daroval kamenný trám do mithrea.

V kostole z Erlu pri Kufsteine, na najvzdialenejšom bode západnej hranici Norica, bol objavený mithraický votív (č.28) použitý ako *spolia*. Rozbor horniny, z ktorej je predmet vyhotovený naznačuje, že ho zhotovili niekde v blízkom okolí. Rozbitý nápis nenaznačuje nič okrem formulky „D I M“ a „pro salute“. Tým nám vyvstáva veľmi zaujímavá otázka, pri akej príležitosti bol vyhotovený tento votív v Erle, aby sa mohol objaviť v neskoršom farskom kostole. Keďže od akéhokoľvek mesta či posádky tento nález oddiaľuje veľká vzdialenosť, ukazuje sa len jedna možnosť, že dedikant bol v úzkom vzťahu s miestnym

mansionem Aenipons v blízkosti dnešného Rosenheim, neďaleko Kufsteinu. Je možné, že bol darca štátnym úradníkom, ktorý mal na starosti výber cla.

Charakteristika Mithraických kultov, ktorá prívržencov organizovala do skupín, je pri takýchto osamelých nálezoch veľmi ťažko pochopiteľná. Keď ale zoberieme do úvahy, že antické pamiatky boli ničené v obrovských rozmeroch počas 1500 rokov, nemôžeme sa čudovať nedostatkom, či malým počtom nálezov.

Uctievač Mithru, ktorého oltár bol objavený zamurovaný v Ischli v jednom z domov (č.33), bol s istotou colný úradník. Sklon k Mithrovi je potvrdený; to čo však nie je jasné, je ktorú obec skratka „Esc...” predstavuje.

Objav mithrea v Lauriacu by nikoho neprekvapil, vo viacerých mestách s posádkou je nález takejto svätyne pomerne obvyklý. Ako juhovýchodný typ tauroktónie naznačuje, nebol tu kult predstavený armádou, keďže *legio II Italica* bola regrutovaná z inej oblasti.

V dome, ktorý bol adaptovaný pre mithraické kultové účely, v Lentii uctievali aj akési nám neznáme božstvo niekedy v období neskorého 3. storočia až do konca 4. storočia; jediný nápis, ktorý spomína ako darcu veterána, pravdepodobne *legio II Italica* z Lauriacu, ktorého tehelňa dodala aj *tegulae* do mithrea. Pravdepodobne sa jedná o reštauračné práce počas valentiniánskej doby. Vyvstáva sa preto neobyčajne neskorá dátácia pre uctievanie Mithru v Lentii, ktorej základy nepoznáme.⁹⁸

V Sankt Leonhard am Forst, bol objavený vo farskom kostole ako *spolia* zamurovaný oltár (č.49), na ktorom sa objavuje otrok s povolaním cisárskeho správcu v severovskej dobe. Znamená to ďalší zdokumentovaný prípad vzťahu medzi kultom perzského boha a otrockým postom, a tak ako aj v prípade Fall von Erl je súvislosť záhadná, kvôli ďalšiemu izolovanému objavu. Možno je aj to, že pôvodne patril do nie až tak vzdialeného Cétia.⁹⁹ Taktiež by sme mali brať do úvahy možnosť domovej svätyne, ktorú mohol darca vystavať, nie všade sa totižto musí jednať o neobjavené mithreá.

Kultová scéna pochádzajúca vraj z mithrea objavená v Sankt Andrä (č.48), ktorú otrok (?) Verus dal vystavať na slávu Comaciae (?) a Komagéncom, v ktorom je potvrdený a očividný vzťah ku Comagene. Žiaľ nie je možné prísť so žiadnymi ďalšími úvahami, či za tým stojí vzťah svätyne a *ala I Comagenorum*, ktorá tu bola usadená od roku 106 po Kr.¹⁰⁰ Nejasné je aj to čo je myslené pod pojmom „Comacia“, je možné, že sa tak volalo *canabae*

⁹⁸ Schön OKÖ s. 255.

⁹⁹ Odkiaľ, avšak prirodzene nepochádzajú žiadne dôkazy.

¹⁰⁰ G. Alföldy, 1974 s. 257.

Comagény? ¹⁰¹ Možno sa jedná o „anatólsky“ typ kultovej scény, ak sa Campbells nemýli, tým by mohlo ísť o priamy dôkaz, že za rozšírením Mithru v tejto oblasti stoja samotní regrúti tvoriaci posádku.¹⁰²

Posledná ostávajúca lokalita, kde boli objavené nálezy, ktoré môžu byť určené vo vzťahu k Mithrovi, leží na juhovýchodnom rohu Rakúska, jedná sa o Flavia Solva, v ktorej blízkosti bol objavený veľmi malý úlomok tauroktónie. Tým pádom nám pri rekonštrukcii situácie zostávajú len domnienky, či vo fláviovskom *municípiu* bolo mithreum, ktorého obyvatelia stáli pri zrode Mithraického kultu v tejto lokalite.

Zvyšné oblasti nevykazujú žiadne ďalšie nálezy a sú bez stôp po mithraických nálezoch, tak isto ako aj hornaté časti Norica.

4.7.2. Slovinska časť Norika

Poetovio oficiálne patrí do provincie Norikum až počas obdobia tetrarchie, napriek tomu si ale myslíme, že by sme ho tu mali aspoň zmieniť, pretože je nesmierne dôležitým kultovým centrom pre Mithru v tesnej blízkosti Norika a určite musela takáto svätyňa rozširovať svoju sféru vplyvu práve aj do provincie, na ktorú sa špecializujeme.

Mithrova svätyňa I v Spodnej Hajdine v západnej časti Rímskeho Poetovia, je najstaršou svätyňou v provinciách horného Dunaja. Bola objavená rakúskym archeológom W. Gurlittom medzi rokmi 1898 – 1899. Svätyňa bola okamžite po jej odhalení zakrytá domom, slúžiacim na jej ochranu. Podľa nálezov bola svätyňa vystavaná v polovici 2. storočia správcami Poetoviony. Bola čiastočne vykopaná do mierneho svahu a pokrytá poprepletaným vrbovým tŕstím. Hala s podstavou podobnou štvorcu je rozdelená do predsiene a trojloďovej centrálnej časti, v ktorej je prostredná časť znížená. Nad ňou, na zadnej stene oproti vstupu, bola diera, ktorá určovala kde bol zachytený hlavný oltár. Je tu objavených dvanásť dedikačných kameňov na ktorých sú nápisy a reprezentácie reliéfov, ktoré okrem iného ukazujú mýty a atribúty prepojené s rozdielnymi stupňami zasvätenia ich darcov.¹⁰³ Pri vstupe do centrálnej časti sú dva oltáre venované bohovi východu a západu (Cautes a Cautoaptes). V strednej zníženej časti, na jednom z oltárov je socha reprezentujúca zrodenie Mithru z kameňa, symbol zeme, okolo ktorej je ovinutý had. Torzo mladíka je mimo kameňa, v ľavej ruke drží dýku v pravej, pochodeň. Z nálezov je však ikonograficky

¹⁰¹ Polaschek, ÖJh 39, 1952 s. 70f.

¹⁰² Schön OKÖ s. 258.

¹⁰³ J. Alvar, 2008 s. 87.

najvzácnejšou postava taurophora, ktorá je súčasťou stĺpovitého oltáru zasväteného prechodu. Socha Mithru, odetá vo Frýgických šatách a tiahnúca býka na chrbte aby ho mohla obetovať, je spolu s kamennou podstavou spolu s dedikáciou vytvorená z jedného kusu kameňa.¹⁰⁴

Mithreum objavené v západnej časti Rímskej Poetoviany pri dnešnej lokalite Zgornji Breg, bolo založené ako tretie mithreum v profánnej časti, ktorá bola husto osídlená. Nález uskutočnil V. Skrabar a M. Abramovič v roku 1913, nález bol ihneď zakrytý strechou. V svätyni, ktorá bola postavená v polovici 3. storočia, sa zachovala dedikácia od vojakov z *legio XIII Gemina* a z *legio V Macedonica* pod vedením Flávia Apera. Svätýňa je zložená z troch lodí s centrálnou časťou, ktorá je prehĺbená. Freska, ktorá je na stene oproti vstupu, je len kópiou oltáru z mithrea v Osterburkene v Nemecku. Väčšina dedikačných kameňov, s rôznorodými symbolickými vyjadreniami vzťahujúcimi sa na Mithrovu legendu, vieru či rítus, bola objavená v centrálnej prehĺbenej časti. Na jednom z monumentov, sú dve mužské postavy, vytesané z prednej časti, prisahajúce na oheň, ktorý bol na obetnom oltári. Reliéf na pravej strane zachytáva Mithru vystreľujúceho šíp, ktorý sa zabodol do kameňa z ktorého vytryskla voda, aby tak uhasila smäd. Na ľavom oltári, je vytesávaný reliéf zobrazujúci Mithrovo narodenie z kameňa a nápis, ktorý je pod scénou na podstavci.¹⁰⁵ Vedľa Mithru, ktorý drží dýku a pochodeň, sú ešte Cautes a Cautopates a nad nimi je reliéf pokľaknutým bohom a Viktóriou. Naproti je vysoký oltár s dvomi ležiacimi levmi na vrchu. Jeho pravá strana obsahuje zobrazenie boha Slnka a na ľavej strane je mužská figúra držiaca roh hojnosti v jeho ľavej ruke a *pateru* v pravej. Okrem pôvodnej výbavy svätyně, sa tu našla aj hrud' bohyně plodnosti (*Magna mater*), oltár zo svätyně v Modrici a doštička s reliéfom Saxana, patróna kamenárov zo Šmartna.

¹⁰⁴ *Mithras Shrine I*, 2012.

¹⁰⁵ J. Alvar, 2008 s.87.

5. Jupiter Dolichénsky

5.1. Obdobie pred výskytom Jupitera Dolichénskeho v Noriku

5.1.1. Pôvod kultu Jupitera Dolichénskeho

Ako jeho meno napovedá pôvod tohto boha je v Doliché, bezpečného malého mesta v oblasti Kommagény v povodí horného Eufratu, ktorá sa stala rímskou provinciou Sýria v 1. storočí po Kr. Ešte dnes sa toto meno používa v dedine Dülük, severne od Gaziantepu.¹⁰⁶

Tento boh je syntézou Jupitera, najvyššieho rímskeho boha a kultu Ba'ala z Kommagény, ktorý už sám o sebe bol bohatou zmesou východných a západných vplyvov. Ba'al z Doliché mal korene v chetitskom bohovi blesku známom ako Tešúb-Hadad, resp. ten vznikol tiež syntézou bohov: ugaritského boha Hadada, ktorý bol severosemitským bohom búrky a dažďa (jeho symbolom bol býk, zobrazovaný ako bradatý muž s kyjakom alebo bleskami a s ozdobou hlavy s býčím ornamentom,¹⁰⁷ a Tešúba, zobrazovaného s tromi bleskami alebo zbraňou, zvyčajne sekerou, a taktiež s býkom, ktorý bol posvätným zvieratkom takmer celej Anatólie. Kult Tešúba-Hadada bol tiež uctievaný na neďalekom kopci Dülük-Baba Tepeši. Dôkazy o Ba'alovi z Doliché sú datovateľné až do 6. storočia pr. Kr., avšak Rimanmi bol tento kult rozširovaný až po roku 64 pr. Kr. po tom čo bola oblasť dobitá.

5.1.2. Jupiter Dolichénsky v Rímskej ríši

Najranejší nález spomínajúci Dolichéna mimo Kommagény je vojenského pôvodu: nápis na chráme Jupitera Dolichéna v Lamaesis v Afrike, je venovaný veliteľom légie v roku 125/126 po Kr.

Pro S[alute] et incolumitate imp(eratoris) Cae[s(aris) Traia]ni Hadriani Augusti. Sex(tus) Iulius Maio[r], legatus ipsius pro praetore, templu[m I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D]olicheni dedicavit.

¹⁰⁶ E. Schwertheim, 1981 s. 194.

¹⁰⁷ príbuzný aj z Akkadským bohom Adadom, ktorého nazývali aj *Ramman*, čiže „hromovládca“.

Je to zároveň aj rok patriaci do tej istej dekády, kedy je datovaný prvý Mithraický monument na ktorom sa spomína kňazstvo istého guvernéra Moesie Inferior, tieto dva kulty začínali veľmi podobne na západe, ak je pravda, že západný Mithraizmus skutočne pochádzal z Kilíkie, čo je krajina susediaca s Kommagene, ktorá bola prijatá do ríše po potlačení Kilikíjskych pirátov Pompeiom v roku 67 pr. Kr. Následne po tom čo ich domovy boli anektované, oba kulty expandovali do ríše, kde začínajú prenikať na verejnosť (aspoň podľa artefaktov, ktoré boli objavené) v 3. desaťročí 2. st po Kr. Nemôžeme povedať, že je to len čistá náhoda, keďže monumenty z tohto obdobia ukazujú, každý vlastným spôsobom, že nové orientálne náboženstvá v tomto období užívali aktívnej podpory provinciálnych guvernérov, čím si získavali vhodné podmienky na expandovanie a konvertovanie veriacich spomedzi armády a administratívy.¹⁰⁸ Obe tieto podmienky účinne využívajú, keďže ďalšie monumenty krátko na to nasledujú.

Rozsah, v akom sa kult Jupitera Dolichéna rozširoval v Rímskej armáde, môže byť priblížený faktom, kedy dedikácie zasvätené tomuto bohovi boli vyhotovené celou jednotkou. Takéto dedikácie sú veľmi vzácne pre orientálnych bohov, ak sa nejedná o domáce božstvá (*dii patrii*) vojakov a kompletne medzi nimi nefigurujú predmety zasvätené Mithrovi, ktorý bol uctievaný len vybranými skupinami a učňami v utajených ceremoniáloch v podzemí. Naproti tomu, počet dedikácii Jupiterovi Dolichénovi je pomerne početný.¹⁰⁹

Môžeme s istotou tvrdiť, že vojaci z Kommagene uctievali ich domáce božstvo, ale nie vo výraznej miere, ani s nejakým prenikavým úspechom pre jeho rozširovanie. Zatiaľ čo jednotky regrutované na východe, alebo tie, ktoré tam boli umiestnené boli významným elementom v šírení kultu, vojaci z Kommagene pravdepodobne neboli tými, ktoré mohli niečo zmeniť. Evidentne bolo potrebné viac než len domáce zánietenie, aby sa mohlo málo známe lokálne božstvo presadiť vo svete, nech by už bolo akokoľvek staré: kult musel mať istú príťažlivosť, prinajmenšom pre orientálcov.

Jupiter Dolichénus je všeobecne prijímaný ako boh s vojenským charakterom. Bol uctievaný predovšetkým vojakmi a odzrkadľoval špecifického náboženského ducha Rímskej armády. Dokonca bol niekedy považovaný za oficiálneho boha armády. Predsa len, väčšina stránok jeho kultu bola interpretovaná ako priamo spojená so svetom vojaka, t.j. s tábormi,

¹⁰⁸ E. Schwertheim, 1981 s. 194.

¹⁰⁹ M.P. Speidel, 1978 s.42.

bojiskom a vojenskou myslou.¹¹⁰ Bol uctievaný najmä pozdĺž Dunaja, Rýnu a v Británii mal oblečený vojenský pancier. Viktória je vždy po jeho boku a je zobrazený medzi vojenskými štandardami.

Mapa Dolichenských nálezísk v ríši, zachytávajúca nálezové miesta signovaných reliéfov, oltárov, sôch a votívnych doštičiek ukazuje fakt, že väčšina nálezov je sústredená pozdĺž severného limitu. Ale aj krajiny vzdialené od tejto severnej hranice ríše sa môžu pýšiť veľkým počtom nálezov (ako napríklad Itália, Dalmácia a Trácia). To dokazuje, že kult Jupitera Dolichéna, aj keď vo vojenskej oblasti zohrával veľmi dôležitú rolu, nebol ňou obmedzený. Rovnaký obrázok si môžeme vytvoriť z faktu, že len 97 z 254, čo je menej ako 40% dedikácii sa zmieňuje o vojakoch, dôstojníkoch, veteránoch, alebo o iných vojenských jednotkách.¹¹¹ Aj keby sme zobrali do úvahy, že mnoho ľudí z vojenského sektora sa na nápisoch neidentifikovalo, či ich štatút z náhrobkov zmizol, bola by to stále len polovica dedikácii z vojenského sektora. Je dôležité potom prehodnotiť teologickú domnienku, ktorá predpokladá, že kult Jupitera Dolichéna bol vojenským náboženstvom a uvedomiť si, aké by to malo skutočné dôsledky na duchovnú prirodzenosť kultu.

Pancier Jupitera Dolichéna, je všeobecne považovaný ako znak vojenského charakteru. Ale v dvoch legionárskych táboroch na Dunaji, v Carnuntu a Brigetiu, je boh reprezentovaný v nevojenskom, orientálnom odeve zatiaľ čo vo viacerých civilných monumentoch má na sebe pancier.¹¹² Toto sa snažil vysvetliť E. Will, ten presvedčivo demonštroval, že grécky anatomický pancier, ktorý bol adaptovaný na Blízkom východe počas helenizmu ako odev bohov a panovníkov, bol jednou zo štandardných čŕt, ktoré používali Gréci umelci pri zobrazovaní orientálneho božstva. Ďalším kusom odevu, ktorý bol využívaný pre tento účel, bolo typické blízkovýchodné oblečenie ako Frýgická čiapka, široká tunika a nohavice, alebo ako alternatíva, čisto západný odev ako je to v prípade Mithru v Ostii alebo Jupitera Dolichéna na tabuľke z Heddernheimu alebo dokonca z pečate z Doliché samotnej.¹¹³ Nie len Mithra a Jupiter Dolichénsky, ale aj ďalšie Sýrske božstvá ako Jarhibol z Palmyry sú zobrazení týmto spôsobom. Nosenie pancierov, však mohlo slúžiť najmä pri ich funkcii ochrancov miest, ale ich konformizmus predchádza akejkolvek zmienke o tom či naozaj boli vojenskými veliteľmi. V časoch kedy sa tieto kulty rozšírili na západ, odlišné odevy, orientálne, vojenské alebo Grécke boli bežnými spôsobmi zobrazenia. To znamená, že pancier nerobí z Jupitera Dolichéna automaticky boha vojny, či už doktrínou

¹¹⁰ M.P. Speidel, 1978 s.44.

¹¹¹ M.P. Speidel, 1978 s.25.

¹¹² E. Schwertheim, 1981 s. 198.

¹¹³ M.P. Speidel, 1978 s.27.

alebo rituálom. A čo viac sochy z Brigetia a Carnunta nám ukazujú, že viacerým vojakom nešlo o vojenský vzhľad.

K úboru Dolichéna často patrí meč, ktorý nosí na pravej strane, čo sa stalo aj dôvodom prečo bol videný ako „druh Rímskeho vojaka“, čiže obyčajného legionára, keďže dôstojníci a cisár nosili svoje meče po ľavej strane.¹¹⁴ Avšak počas druhého storočia, kedy sa kult rozširoval na celú ríšu, obyčajní vojaci prehodili nosenie mečov z pravej strany na ľavú. Čiže pri týchto okolnostiach nemôžeme prijať tvrdenie, že by malo ísť o blízkosť vojaka a Jupitera. A taktiež na mnohých monumentoch má meč naľavo, to znamená, že strana na ktorej je meč nebola podstatná.

Ostatné prvky vylučujú asimiláciu výzbroje boha s takou akú mali vojaci. Ako napríklad, že vojaci nikdy nenosili anatomicky vyzdobený pancier, ktorý nosili len vyšší dôstojníci, cisári a bohovia a boh s pancierom nebol nikdy zobrazovaný s helmou či oštepom, čo by znamenalo, že by sa o ňom rozhodne nedalo povedať ako o bohovi evokujúcom rímskeho vojaka v plnej zbroji. Mohli by sme to zhrnúť tým, že je skôr zobrazený ako panovník a nie ako vojak. Na soche z Widínu má na sebe dôstojnícky opasok *cinctorium* okolo pásu, zatiaľ čo na stéle z Carnunta a na monumentoch z Kärntenu je rúčka jeho meča zakončená orlou hlavičkou ako mal meč cisára na metopách na pomníku z Adamklissi.¹¹⁵

Ďalší rozdiel medzi výzbrojou typického vojaka a boha je ten, že Jupiter Dolichénsky takmer nikdy nie je zobrazený so štítom. Jeden z mála príkladov kde je zobrazený aj štít je na ľavom bočnom paneli oltára z Obernburgu, lokalita z hraníc Hornej Germánie, čo však môže len veľmi nepravdepodobne svedčiť o jeho vojenskom charaktere. Tri symboly vytesané na panely sú blesk, strom s ovocím alebo kvetinami a *scutum*. Na paneli vpravo sú 2 rohy hojnosti a borovicová šiška, ktorá býva niekedy interpretovaná aj ako zrkadlo alebo orientálny slnečný kotúč s krídlami, ale v skutočnosti ide o keltský výzdobný florálny motív.¹¹⁶ Môžeme povedať, že tieto symboly sú pomerne bežné a tým priamo nemusí súvisieť s Jupiterom Dolichénskym. Avšak ovocný strom sa zobrazuje pomerne často na vojenských votívnych doštičkách z pozláteneho bronzu nájdených v trezore kaplnky štandard v pevnosti v Aalene, kde boli nedávno objavené nápisy, ktoré odhaľujú vojakov z *ala II Flavia* uctievajúcich Jupitera Dolichénskeho.¹¹⁷ Strom na týchto doštičkách je na tak dôležitej polohe, že musí mať nejaký význam pre Dolichénsku mytológiu, a čo viac strom je zobrazený aj na vlyse z Corstopita a na vrchole oboch strán Kömlödskej doštičky. Všeobecný

¹¹⁴ M.P. Speidel, 1978 s.28.

¹¹⁵ M.P. Speidel, 1978 s.27.

¹¹⁶ M.P. Speidel, 1978 s.30.

¹¹⁷ M.P. Speidel, 1978 s.30.

názor sa prikláňa k tomu, že vyobrazenie štítu na Obernburgskom oltári skôr symbolizuje zastúpenie spoločnej ochrany medzi bohom a armádou.

Zobrazenie Viktórie sa vyskytuje pomerne často spoločne s Dolichénom. Zvyčajne prináša korunu smerom k nemu alebo ho priamo korunuje. Tento aspekt bol taktiež považovaný za znak jeho vojenského charakteru. Je samozrejmé, že Viktória indikuje víťazstvo alebo triumf, ale nie vždy vojenské víťazstvo.¹¹⁸ Môžeme predpokladať, že tu zobrazuje morálne víťazstvo. Ale najmä ide o jej triumfálne kvality, ktoré sú zachytené jej vyobrazením na Dolichénskych monumentoch, nejedná sa o divoké bitky a zrážky zbraní, ale o ďalekosiahle, všezahrňajúce *kozmičné*, ako je znázornené pri soche Viktórie z Mauer an der Url, ktorá stojí na mesačnom kosáku. Jeho víťazstvo nikdy nemá byť spochybnené, Jupiter Dolichénsky nie je vojnovým bohom a Victoria sa stáva zvestovateľom.

V tomto kulte hralo kňazstvo veľmi dôležitú úlohu: kňazi sú väčšinou orientálneho pôvodu, často s menami ako Marinus (od sýrskeho Marina „náš pán“), Apollinaris, Aquila, Barhadados atď. a vyzerá to, že priviedli akt uctievania na oveľa vyšší stupeň ako iné porovnateľné kulty.¹¹⁹ Čiže tam kde bola skupina vojakov, ktorá uctievala Jupitera Dolichéna, tam musel byť aj kňaz. Otázkou zostáva, či bol kňazom prišelec, alebo vojenské regule povoľovali vojakom stať sa kňazmi.

Reliéf Apolóna a Artemis Ulpia Chresima, by mohol poskytnúť odpoveď. Ulpus je tu opísaný ako *sacerdos Iovis Dolicheni*, zatiaľ čo slúžil ako aktívny jazdec. Ak sa mohol stať člen imperiálnej stráže v druhej polovici 2. stor. po Kr. aj kňazom orientálneho kultu, tak potom ktorýkoľvek vojak v celej ríši by mal mať slobodu stať sa kňazom takéhoto kultu. Keď zoberieme do úvahy povzbudzovanie orientálnych náboženstiev vysokými dôstojníkmi a guvernérmí zo začiatku 2. storočia po Kr. fakt, že aktívny vojak mohol byť aj zároveň kňazom nie je až taký prekvapivý. Kňazstvo totiž vôbec nezasahovalo do úloh vojaka, pretože to rozhodne nebola činnosť, pri ktorej by sa dalo hovoriť o práci na plný úväzok.

Ďalší kňaz, presnejšie povedané *candidatus*, nechal vystavať pilaster z pieskovca niekedy medzi rokmi 235-238 A.D v Carnunte¹²⁰, s nasledujúcim nápisom:

[I(ovi) o(ptimo) m(aximo)] Dol[i]che(no) pro sal(ute) [imp(eratoris) Caes(aris) C(aii) [Iul(ii) Ver(i) M]ax[imini p(ii)] f(elicis) [invic(ti) Au]g(usti) – [Ulp]us [A]mandianus, mil(es) leg(ionis) XIII G(aeminae) librarius numeris, cus(tos) arm(orum) signif[er] optio

¹¹⁸ J. Alvar, 2008, s.123.

¹¹⁹ E. Schwertheim, 1981 s. 200.

¹²⁰ CCID č. 232.

o[cta]v[i] pr(incipis) pr(ioris), candidates numini, cum U[l]pio Amando [ve]t(erano leg(ionis) s(upra) s(criptae) p[osuit?]

Aj keď je text poničený, je jasné, že Amandianus bol stále v aktívnej službe v čase keď sa stal kandidátom na kňazský titul, pretože inak by spomenul na začiatku či na konci, že bol veteránom.¹²¹

Archeologické nálezy odhaľujú, že násilné ničenie, ktoré nastalo počas vlády Maximinusa Thraxa (235-238 pr. Kr.), spôsobilo zánik všetkých známych Dolichenských chrámov v provinciách na Rýne a Dunaji. Trácky cisár je známy tým, že naplňal štátne truhlice drancovaním svätýň, v ktorých sa kumulovalo bohatstvo, a Dolichénske chrámy boli obzvlášť bohaté, keď si zoberieme, že obyčajný vojak venoval striebornú votívnu doštičku Jupiterovi Dolichénovi v Heddernhaime¹²², na ktorej bol tento nápis:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno, Antonius Proclus VII(centuria) Germani v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)

Keďže žiaden cisár si nemohol dovoliť uraziť takýmto činom armádu, Maximinove kroky dokazujú, že kult sa nerozšíril veľmi do hĺbky a rovnomerne medzi vojakov, ale fungoval pre úzku, bohatú a je možné, že pre nie veľmi obľúbenú skupinu, ako boli napríklad Orientálci. Drancovanie priniesli okrem vylúpenia chrámov aj pravdepodobne fyzickú likvidáciu niektorých kultových stúpcov, pretože žiadna zo svätýň už nebola znovu prestavaná po katastrofe a ukryté depoty už neboli znovu vykopané.

Zničenie svätýň pri Rýne a Dunaji bola s istotou veľmi veľká rana proti náboženstvu Dolichéna, ale nebol to úplný koniec kultu v týchto provinciách, alebo kdekoľvek inde, ako môžeme vidieť na počte neskorších vojenských monumentov tomuto bohovi.¹²³

Až zničenie hlavnej svätyne Jupitera Dolichéna rukami Peržanov mohlo zdiskreditovať boha naveky v očiach armády a podľa všetkého aj medzi nevojenským obyvateľstvom. Bol tak zdiskreditovaný, že kresťanská polemika zo 4. storočia proti upadajúcemu pohanstvu, ani nevidela dôvod spomenúť kedysi veľmi významný kult Jupitera Dolichéna. Ak je to skutočne tak, tak potom náboženstvo Jupitera Dolichéna vymrelo z toho istého dôvodu ako ďalšie pohanské orientálne náboženstvá: pretože sa nikdy neodtrhli od

¹²¹ M.P. Speidel, 1978 s.60.

¹²² CIL XIII 7342.

¹²³ M.P. Speidel, 1978 s.73.

národnej charakteristiky, ktorá im poskytovala čiastočne svoju silu, na rozdiel od kresťanstva, avšak nikdy nedosiahli skutočnú univerzalitu.

5.2. Jupiter Dolichénsky v Noriku

Jupiter Dolichénsky bolo spolu s Mithrom najrozšírenejšie orientálne božstvo v Noriku. No máme podstatne menej nálezov spomínajúcich Dolichéna. Na vyše osemdesiatich nálezoch objavených v Noriku má hlavnú zásluhu veľmi vzácny nález pri Mauer an der Url, jedná sa o depot dvadsiatich deviatich predmetov, nepočítajúc profánne nálezy (č.72). Ak by sme nezaráтали tento nález, najväčšia koncentrácia v Noriku by pripadla do Viruna, kde bolo objavených 16 predmetov, prisudzovaných tomuto bohu, keďže vo zvyšku Norika bolo objavených len ďalších 15 kusov s udanou polohou a ďalších bez nej. Mohlo by to indikovať dôležitosť tohto mesta pre provinciu v závislosti s týmto božstvom.¹²⁴ (zatiaľ čo uctievanie Mithru, ktoré je v tejto oblasti doložené 46 nálezmi, len 11 pochádza z Viruna).

Celkovo sa kult Jupitera Dolichénskeho rozširoval do Norika z troch centier. Bolo to najmä Carnuntum, oblasť pozdĺž Dunaja a Virunum. Najväčšou časťou v nálezoch sú nápisy: väčšinou oltáre, inak platne, alebo, čo sa týka depotu z Mauer an der Url, strieborné votívne doštičky. Zvyšok nálezového fondu tvoria kultové zobrazenia, ktoré väčšinou zachytávajú Dolichéna stojaceho na býkovi, buď reliéfy, sochy alebo skupinu sôch. Niekoľko ráz bol Jupiter zobrazený s Juno, na trojuholníkovitých doštičkách, z ktorých v Noriku existujú dva kompletne zachované a dva fragmenty.

Nález z Mauera pozostával okrem sakrálnych predmetov aj z dodatočného depotu profánnych nástrojov pre domácnosť a pracovných nástrojov. Čo sa týka chrámov, poznáme okrem Panónskeho chrámu v Carnunte, aj jeden v Noriku a ten sa nachádza, ako aj môžeme predpokladať podľa počtu nálezov, vo Virune.

V Noriku bol počet predmetov spájaných s Dolichénom oveľa menší ako s Mithrom a taktiež aj rozptyl je miernejší (mapa č.1), s jediným zatiaľ známym centrom vo Virune a veľmi pravdepodobným vo Flavii Solve/Leibnitz. Zvyšné predmety boli objavené v Iuvavu,

¹²⁴ Schön OKÖ s. 267.

Gabromagu/Windischgarsten, Ovilave a pozdĺž Dunajského limitu: v Lauriacu, v Mauer an der Url a v Augustiane/Traismauer.

Prehľad pamiatok : 1 chrám, 14 oltárov resp. platní, 28 strieborných votívov (8 nepopísaných), 7 kruhovo plastických diel, 1 reliéf (kameň), 4 trojuholníkovité platničky, 2 nádoby (s nápismi).

5.3. Predstava kultu

5.3.1. Kultové zobrazenie a ikonografia

Sochy, ktoré poznáme z Carnunta, sú skutočne skôr raritou. V Noriku je známe len z bežných sochárskych prác, to znamená zo sošiek z kameňa či bronzu, či reliéfov menšieho formátu, ktoré sa nevyhli zvyčajnej ikonografickej schéme. (nepočítam tu však trojuholníkovité doštičky.)

Nález z Mauer an der Url sa vyzdvihuje pomedzi iné predmety z viacerých hľadísk. Obe Dolichénske skupiny, boh na zvierati sám, alebo s Juno stojaca na lani, neponúkajú ikonograficky nič nového: Dolichénus v o vojenskom odeve s bleskom a dvojitou sekerou, bohyňa odetá v dlhom rúchu, s žezlom a paterou. Na jednej zo sôch je zobrazená aj Viktória, ktorá symbolizuje víťazstvo mocného nebeského boha. Aj tá je však zobrazená bežne: rozviate rúcho a rozťahnuté krídla. Pôvodne drží vo vystrčenej pravej ruke veniec a v ľavej palmovú vetvičku. Problematikou trojuholníkovitých doštičiek bol už samotný prejav. Nálezov je príliš málo a sú veľmi rozdielne, aby mohla byť interpretovaná ikonografická zákonitosť a celkový vývoj. Z Mauera pochádzajú dva vynikajúce exempláre, z ktorého prvý, obojstranný (č.76) je vytvorený podľa schémy: na vrchu je obligátne orol, symbol Jupiterovej moci; pod ním sú busty astrálnych symbolov Sola a Luny, v prostriedku je božský pár na zvieratách, a na spodnej časti Dioskúrovia: dvaja nahí mladíci, upokojujú koňa a snažia sa mu nasadiť uzdu. Špičku doštičky korunuje Viktória, dodatočne, voľne plastická figúrka. Nejasné je však prečo sú kúsky medzi nosníkom a násadkou v tvare hadov. Hady totižto nehrajú v tomto kulte žiadnu významnú rolu. Zadná časť doštičky zdobia symboly Dolichénových vlastností: ruka s bleskom, dva orly, dva pávy (Juno, nesmrteľnosť) a hviezda, možno sa jedná o planetárne znamenie pre najvyššieho boha. Druhý príklad (č.77) je zdobená len z jednej strany. Jej obsah obrazu prináša ešte viac otázok, ako by mal práve naopak vyriešiť. V najvyššej časti je zobrazená „solárna triáda“ orol, Sol a Luna, pod nimi sú ale Sol a Luna zobrazení znovu, dokonca na dvojzáprahu a Luna drží v ruke dvojlitú sekeru.

V strednej časti kľací (?) božský pár na učupených zvieratách, zviera bohyne Juno je cap, alebo kozorožec. Obaja bohovia držia v ruke palmovú vetvičku, Dolichénus k nej drží v pravej ruke predmet v tvare bojového kladiva. Obaja sú obrátení smerom k oltári. V najspodnejšej časti je znovu božský pár: Jupiter drží blesk, Juno dvojitú sekeru, a obaja stoja na býkoch. Kvôli nedostatočným prameňom k teológii kultu Jupitera Dolichénskeho je nemožné prísť s jasnou interpretáciou pre tento predmet. Dolichénova ruka z Maueru (č.78) je jedinou svojho druhu pochádzajúcou z Norica. Je vyhotovená bez prídavkov ako sú šperky s prstami jemne zohnutými, ruky Sabázia sú na rozdiel od vyššie spomenutých posiate menšími doplnkami, a jeho prstenník a malíček sú úplne zohnuté.

Ako miesto nálezu ďalšej trojuholníkovitej doštičky je označené Augustiane (č.99). No tento kus je zachovaný ani nie z polovice. Predná strana ukazuje pod zvyčajným orlom mocnú postavu boha, s pancierom cisára a so zvyčajnými atribútmi. Vľavo dole pri okraji je ešte vidieť menšiu, ale Dolichénovi podobnú postavu, a taktiež aj hlavu býka. Merlat predpokladá, že ide o jedného z Dioskúrov v postoji „*génia apoda*“, ako ho nazval. Na ďalších fragmentoch sú zobrazené predne býčie nohy a sediaca žena. Merlat v nej vidí uctievaťcu, pretože Juno ani iná s Dolichénom spätá bohyňa nemala na sebe podobný odev. Doštička je na jej spodnej strane nerekonštruovateľná. Až na úplne dolnej časti uzatvára scénické vyobrazenie *tabula ansata*. Na zadnej strane je zobrazená, aspoň sa predpokladá, busta Luny, pod ňou až po lono zachovaná, nahá postava mladého Marta. Jeho postavu zdôrazňujú vojenské prídavky Dolichénskej moci.

Zvyšné Norické nálezy sú podstatne menej záhadné. Známy býček z Iuvava, (č.103) niesol pôvodne na sebe stojacu postavu Dolichéna, ako prezrádzajú otvory na nohy. V Korutánsku poznáme dve vyobrazenia: torzo malej Dolichénovej sošky z Feldkirchenu (č.100) pozostáva už len z drieku a zvyšného oblečenia. Inokedy ako zvyčajne je *balteus* vedený krížom cez prsia a na jeho konci visí pošva meča, ktorého rúčka je zdobená orlou hlavičkou. Pravá ruka je stratená, ľavá, ktorá je zvyčajne vystrčená, je mierne znížená a blesk, ktorý drží je položený na tele. Zaujímavé je, že pri druhom náleze z Korutánska, kultovom reliéfe z Lamprechtskoglu (č.104), má Dolichénus, ktorý tu je zobrazený s Juno, tú istú pózu a meč mu visí cez telo tým istým netradičným postojom. Podľa opisu Eggersa vyobrazenia Dolichéna, z chrámu z Viruna (č.107) a malých fragmentov, mali podobný postoj. Všetko naznačuje tomu, že sa tu jedna o drobnú ikonografickú zmenu v oblasti Korutánska. Meč s orlou hlavičkou na rukoväti, ktorá nie je rímskym prvkom, mohla byť vytvorená kamenárom svojvoľne.

Typ kultového reliéfu z Lamprechtskoglu sa vyskytuje len málokedy. Paralely sú známe len z Ríma. Rozloženie oboch bohov je však úplne tradičné, ak odhliadneme od Jupiterovej ľavej ruky a jeho opásania na meč. Kanelúrované pilastre na okraji, ktoré siahajú až na vrchol vyvolávajú dojem, že božský pár stojí v chráme, ktorého bočné akroterióny sú vytvorené z medailónov Sola a Luny. (č.104)

5.3.2. Štýl a chronológia

Najkvalitnejšie a zároveň najlepšie zachované kusy v dolichénskom nálezovom fonde v Rakúsku a v celom Noriku sú nepochybne sochy a trojuholníkovité doštičky z Maueru. Keďže sa pri nich ani nepremýšľa o provinčnej produkcii, predpokladá Fleischer akúsi „vysokohodnotnú rímsku produkciu“¹²⁵. Z iného, neskoršieho umeleckého poňatia pochádza aj druhá tabuľka (č.77), kde je vnútorná výzdoba figúr vyplnená plochými miestami a kontúry sú viac grafické ako plastické. Skupina sôch Jupitera a Juno (č.74) sa kompletne odlišuje na štylisticky dve rozdielne časti: Jupiter, ktorý je ako keby nešikovná napodobenina sochy (č.73), má partnerku, ktorá je nie len väčšia ako on, ale je vytvorená podľa úplne iného umeleckého vkusu, preto tu môžeme s istotou hovoriť o práci miestneho umelca. Veľké štylistické rozdiely medzi znázorneniami sú taktiež v depote z Maueru. Podľa tohto môžeme usudzovať, že sa jedná o výrobky z rôznych produkčných centier. Taktiež aj datovanie nie je rovnaké pre všetky kusy.

Vyobrazenia na doštičke z Augustiany sa odlišujú vyšším reliéfom a hrubšími líniami od kusov z Maueru. Pôsobia nemotornejšie, patria však do oblasti ktorú Fleischer nazýva „Reichskunst“¹²⁶. Ich časové zaradenie môžeme podľa analógií iných nálezov priradiť ku výrobkom 3. storočia po Kr. Fragment z Gabromagu/Windischgarsten nedovoľuje kvôli jeho veľkosti žiadne ďalšie zaradenie.

Strieborná soška zo Salzburgu je znamenitým drobným dielom, čo zanecháva rozdiel medzi podobnými výtvormi ešte väčší. Fleischerove datovanie, určené do doby vlády Hadriána a rok 250 pr. Kr.¹²⁷ spadá zhruba do doby rozširovania tohto kultu, presnejšie zaradenie však nie je možné.

¹²⁵ Fleischer, Bronzen č. 18.

¹²⁶ Fleischer, Bronzen č. 19.

¹²⁷ Fleischer, Bronzen č. 255.

Pri torze z Feldkirchenu môžeme rozpoznať, že ide o provinciálnu robotu, ktorej dátacia je taktiež ako pri predchádzajúcich kusoch určená len s ťažkosťami: neskoré 2. až 3. storočie.

Vo veľmi detailnom, ale nešikovne proporčne spracovanom umení jemnej, povahy, ktorého národné ovplyvňovanie rímskeho umenia v provincii často charakterizovalo, je božský pár zobrazený v svätyni na Kultovom obraze z Lamprechtskoglu (č.104). Dolichénove zviera, určite sa jedná o býka, je z pohľadu realistického spracovania nie veľmi podareným zobrazením. Ešte ťažšie identifikovateľná je laň, na ktorej stojí Juno a ktorej krk je príliš krátky. Pri datovaní práce platí aj tu čo bolo povedané vyššie.

Norický obraz Jupitera Dolichénskeho sa odlišuje, či už sa to týka vzhľadu, typu, alebo kvality. Medzi prevažne provinčnými výtvormi sa našli aj skvosty ako tie z Maueru. Ikonograficky zostávajú pamiatky v rámci normy, odhliadnuc od malých detailov na Korutánskych postavách Dolichéna, kde je pravdepodobné, že za to môžu spoločné dielne spojené s inými božstvami. Vynímajúc ikonografickú jednotnosť sú trojuholníkovité doštičky, ktoré sú veľmi zaujímavou sortou votívov, aj keď tým pádom veľmi zložitou pre možné preskúmavanie. Tri Norické príklady signalizujú, že neexistovala žiadna jednotná forma ako to bolo pri zobrazení tauroktónie, a preto je pre nás zložitejšie ak nie nemožné interpretovať ich.

5.4. Epigrafické nálezy

Z pomerne veľkého počtu 41 nápisov pochádza veľká časť z Maueru, a to 25 kusmi, 16 zvyšných je roztrúsených po Noriku, z toho 11 z Viruna (o 5 z nich môžeme povedať, že pochádzajú z Dolichénia), 2 z Lauriaca a po jednom náleze z Ovilavi, Feldkirchenu a Flavie Solvi. Jedná sa o 9 oltárov, 4 kamenné dosky, 2 trojuholníkovité doštičky, 2 podstavce z bronzových sôch, 21 strieborných votívov, 2 keramické nádoby a 1 kovová doštička.

Oltáre pochádzajú takmer všetky, jeden by mohol pravdepodobne pochádzať z Flavie Solvi, z Korutánska, presnejšie zo Zollfeldu. Čo sa týka ich tvaru, 5 z nich má podobu tradičného votívneho oltára, 2 kusy z Dolichénia sú kruhové oltáre. (č.109) Mal nad nápisom, ktorý sa takmer nedochoval nadstavec, celú podobu tohto oltáru nie je možné rekonštruovať. (č.112) Šesťuholníkovitý oltár, z ktorého sa zachovalo najmenej 5 výzdobných častí, tie sú však dnes už stratené ako to je aj s (č.111), ktorý Egger prirovnal k malému stĺpiku, bol to trojkruhový oltár.

Výzdobné bočné strany sa vyskytujú dvakrát: na jednej z bočných strán oltáru (č.118) je zobrazený mohutný orol, ktorý rozprestiera svoje krídla. Zamurovaný oltár z Hörzendorfu (č.116), ktorého spojitosť s Jupiterom Dolichenským ešte nie je s istotou potvrdená, bol pripravený o svoje bočné reliéfy, kvôli dlhotrvajúcemu časovému opotrebovaniu.

Sú dochované 4 nápisové polia, z ktorých 3 sú vybavené profilovanými rámami; doštička (č.115), ktorú uvádza Egger¹²⁸, by mohla byť votívna *tabula ansata*.¹²⁹ Votívy z Lauriaca/Ennsu (č.105 a č.106) sú vyryté nápisy do keramických nádob.

Medzi nálezmi z Mauera sú okrem vyrytých, či vytepovaných nápisoch na strieborných votívoch aj také, ktoré ich majú umiestnené na najspodnejšej časti trojuholníkovitej doštičky a na plieskoch, ktoré boli súčasťou podstavy pre sošky.

Čo sa týka strieborných votívov, patria do úplne samostatnej sorty archeologického materiálu, na ktorom boli zachované nápisy, z 28 nájdených votívov z Mauera je až 21 popísaných: pozdĺžny rebrovaný tvar so špičkou tvorenou z prevísajúcich prídavkov, motív, ktorého pôvod nemôžeme s istotou určiť. Kvalitatívne rozdiely medzi nimi sú výrazné.

5.4.1. Zasvätenie

Kamenné nápisy sú takmer všetky písané poctivými veľkými písmenami do nápisového pola, až na tie pochádzajúce z Virunského Dolichénia, ktoré už nie sú zachované kvôli silnému poškodeniu a vykazovali vlastné nepravidelné, naklonené písmo.

Exempláre z Mauer an der Url sú popísané rôznymi spôsobmi: vybodkovanými líniami či rytím sú texty celkovo nepravidelné, je to výsledok rozličnej miery starostlivosti a šikvosti a najmä nakloneného písma.

Dolichénus bol takmer vždy zapisovaný skratkou „I O M D“. Na nádobe z Lauriaca (č.106) je adresátom daru *genius* boha. „Dolicheno“ bolo rôzne skracované, ale taktiež poznáme prípady, kedy bolo vypísané kompletne. Najčastejšie a najvýraznejšie odchýlky od tradičnej schémy pochádzajú z nápisov pochádzajúcich z Mauera: v rámci rozšírenia do oblasti sa tu vyskytuje nezvyčajné oslovenie dvomi slovami „Iovi Dolicheno“, ktoré je zapísané v rôznej skrátenej podobe dokopy päťkrát. Trikrát je napísané len „Dolicheno“, ktorého zápis sa líši najmä v Maueri: jedenkrát „Dolice(no)“, jedenkrát „Dol(ceno)“, jedenkrát „Dulcheno“, dvakrát „Duliceno“ a päťkrát „Dulceno“. Pri čísle (č.84) boli písmená

¹²⁸ Egger, ÖJh 17, 1914 Sp. 48d

¹²⁹ Schön, OKÖ, 1988, s. 286

poprehadzované celkovo a na votíve stálo „D I O M“. Okrem Maueru sa líši od štandardu len stratená kovová doštička (č.115), na ktorej bol nápis „I O D“

Pre Juno Regina boli známe tri darkyne strieborných votívov (č.79, č.94, č.84): darkyňa kruhového oltáru (č.108) z Viruna urobila toto gesto „na rozkaz boha“. Zasvätenie na podstavci sochy Viktórie (č.75) je pre dioskúrov Jupitera Dolichénskeho. Medzi takým množstvom strieborných votívov zasvätených pre Dolichéna sa nachádzajú aj pre Herkula (č.95), dva pre Jupitera Optima Maxima (č.91 a č.97).

Mal by som ešte spomenúť, že veľkým problémom zostáva, že posledné písmeno skráteneho oslovenia, „D“ môže byť myslené aj „D(epulsori)“, čo môže byť príkladom oltáru z Hörzendorfu (č.116), ktorý svoje nálezisko nemá s istotou v Zollfelde.

Medzi najčastejšie formulky pri ukončení patrí „v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)“ alebo jednoduchšie odvodeniny. „Ex voto posuit“ však poznáme z dvoch strieborných votívov a taktiež z jedného oltára, taktiež sa objavuje na piatich zasväteniach „ex iussu“, „ex iusso“ alebo „iussu dei“. Jedenkrát sa dokonca objavuje aj „ex emporio“, v rovnakom význame (č.77).

Medzi nápismi sú spomínaní dvaja, ktorí dali zrekonštruovať budovy: (č.113) sa spomína „sacrarium“ (ak je správne toto rozlúštenie) tak sa s istotou jedná o Dolichénium z Viruna.

Veľmi poškodený fragment z Ovilavy spomína prístavbu k Dolichéniu ako „cenat(orium)“, ide o miestnosť, ktorá sama o sebe mala kultový význam.

5.4.2. Dedikujúci

Mauer an der Url nám poskytuje celú hromadu mien darcov, v porovnaní s inými lokalitami. Dohromady máme dvadsaťjeden nápisov a jeden nečitateľný votív. Marrius Ursinus sa vyskytuje dvakrát: daroval veľmi kvalitnú plastiku Dolichéna (č.73) a strieborný votív (č.67). Dvakrát sa objavuje aj Marina, Vera a Aurelius Mer... Tí ktorým sa zredukovalo *tria nomenclatura* na dve mená: Vindicius Florentius, Ulpia Iuliana, Postumius Celer, Apollonius Runna, Marrius Ursinus, Aelius Secundianus a Claudius Maternus. Mená v plnom znení : Tiberius Vibius Messinus a Cornelius Vibius Honoratus. Zvyšok sú mená pozostávajúce z jedného slova: Maria, Marina, Aestius, Su(r)us, Vera, Faecundus, Matugena, Veneria, Victura, Successus (Syn Potensa) a Iusta (dcéra Pastora). Avšak jednoslovné mená

tu znamenajú viac, tak ako Noll predpokladá.¹³⁰ Celkovo sa jedná o čiastočne obyčajné a čiastočne nezvyčajné mená, ktoré sú pri hľadaní pôvodu, či etnicity a sociálneho postavenia prekážkou. Nositelia jednoslovných mien sú pomerne často otroci, avšak tu sa nikdy nestretávame s označením „ser(vus)“ alebo s menom jeho pána. Na druhú stranu, nemôžeme žiadne z mien, až na jednu výnimku, priradiť k domorodému, keltskému obyvateľstvu. Pravdepodobne sa jedna o *peregrinov* resp. cudzincov, ktorí nemali občianske práva.

Veľmi zvláštnym javom je aj veľký počet ženských daryň, deviatimi príkladmi tvoria takmer polovicu všetkých darcov dohromady. Avšak máme ešte príliš málo dôkazov na to aby sme z toho mohlirobiť závery.

Na základe blízkosti depotu ku kastelu, môžeme predpokladať veľmi silnú vojenskú prítomnosť medzi členmi Mauernskej kultovej rodiny, avšak šokujúco sú medzi nimi len dvaja príslušníci armády. O jednom z nich, Postumius Celer (č.76), to dokonca nemôžeme tvrdiť ani len s istotou, pretože na nápisovom poli nestojí či ide o civilnú alebo vojenskú poctu¹³¹. V každom prípade je jasné, že veľmi blízka vzdialenosť Maueru od Lauriaca nehrala tak veľkú rolu a meno mesta nebolo až takou samozrejmou, aby mohlo byť uvádzané.

Jediný vojak, u ktorého si jeho vojenskou službou môžeme byť istý je Marrius Ursinus (č.73), ktorý bol veteránom. Práve on je príkladom, na akej neistej pôde stoja niektoré predpoklady: z jeho druhého zasvätenia (194/6) sa tu nenecháva spoznať ako vojak, okolnosť ktorá ukazuje, že neistota v rámci vojenskej časti vo vnútri kultovej obce z Maueru nie je zďaleka objasnená.

Štrnásti darcovia, ktorých poznáme zo zvyšných Norických nálezísk sú nasledujúci: priamo z Virunského Dolichénia (č.107) poznáme Claudia Rufina a Octavia Comsilla (č.108), Italiker (?). Zvyšný materiál z tejto svätyne je tak poškodený, že nemôžeme rozlíšiť takmer nič okrem mena „Marinus?“ (č.110). Zo Zollfeldu, pravdepodobne z Dolichénia, pochádza oltár vojakov legio II Italica (Lauriacum), Severina Silvina, a Aurelia Boniata (č.114). Zo Zollfeldu pochádza aj oltár *vicarius*a (podriadený finančného úradníka) menom Fortunatus, čo bolo typické meno otroka (č.118). Bol v službách *dispensators monetae*, ktorého meno sa však nezachovalo. Ďalší darcom bol Egronius Primianus a (A)elia Valeria (č.117). To či medzi prívržencov Jupitera Dolichénskeho patrili aj Tiberius Claudius Quintillianus a Rutenia Secura je otázne (č.116).

¹³⁰ Noll, RLÖ, 1980 s. 70f

¹³¹ Schön, OKÖ, 1988, s. 289

Len vďaka blízkosti možného Dolichénia vo Feldkirchene, môžeme interpretovať prvé písmeno na doštičke (č.101) ako „Dolicheno“, darcom je vojak *ala I augusta C. M(arius?) Peregrinus*.

Značne pochybná je možnosť Dolichénskeho artefaktu z Flavie Solvi/Leibnitz (č.102), ide o oltár, ktorý bol venovaný celou rodinou s *gentilis* „Aurelius“.¹³² Na sever od Álp sú jedinými votívnymi darmi s nápismi nádoby z Lauriaca/Ennsu (č.105 a č.106), na ktorých však nie sú žiadne mená. a nakoniec nápis so spomenutím *Cenatoria* z Ovilavy (č.68), kde sa zachovalo z mena darcu len posledná slabika „-ius“ alebo „-nius“.

Nová dátácia, ktorá potvrdila aj Nollovu predošlú analýzu, nálezov objavených z Mauer an der Url, bola znovu potvrdená do prvej tretiny 3. storočia. Nápisy samé o sebe neposkytujú žiadne chronologické pomôcky pre určenie doby, z ktorej predmety pochádzajú (ak odhliadneme od votívy s Herkulom (č.95)¹³³). Medzi zvyšnými norickými nápismi spojovanými s Dolichénom sa nachádza len jeden datovateľný, a sice ten ktorý obsahuje oznámenie konzulov na stavbe Dolichénia (č.113), určuje ho na rok 189 po Kr.

Vojaci Severinus Silvinus a Aurelius Boniatius (č.114) venovali bohovi ich dar vo forme oltáru za čias vlády cisára Severa Alexandra, čo je jasné už z prezývky ich légie „Severitana“. Oltár vicaria Fortunata, musel byť vyhotovený ešte pred rokom 198 po Kr., pretože by tu namiesto „Aug(usti)“ v množnom čísle, malo byť „Augg = Augustorum“.

Zvyšné nápisy z Korutánska sú zhruba datované niekedy medzi obdobie vybudovania chrámu v roku 189 po Kr. a koncom Severovskej dynastie v roku 238 po Kr. Samozrejme je celkom možné, že kult tu bol ešte pred vybudovaním chrámu. Oltár Ergonia Primiana a Elie Valerie (č.117) bol napríklad Piccotinim datovaný do polovice 2. st. po Kr.¹³⁴

Terra sigillata z Lauriaca (č.105) môže byť veľmi presne datovaná od polovice až do konca 2. storočia po Kr. Pre zvyšné nálezy z Flavie Solvi/Leibnitz, Ovilavi/Wels a Lauriaca/Enns platí rovnaké o nič presnejšie datovanie.

Pri celkovom zhrnutí sú pamiatky z Norica, ktoré majú na sebe nápisy, príznačné veľkou rôznorodosťou. Dvadsaťosem strieborných votívov, s ohľadom na ich počet, z celej oblasti pôsobia senzačným dojmom. Existuje už len ďalších päť objavených kusov, ktoré môžu byť s istotou priradené ku kultu Jupitera Dolichénskeho, všetky pochádzajú z Heddernhaimu.¹³⁵ Typ, ktorého genealogický pôvod je zahalený neistotou, je používaný

¹³² Alföldy, s. 288

¹³³ Noll, RLÖ 30, 1980 s. 62f, vidí v ňom súvislosti s obdobím vlády Commoda, ktorý kult Herkula obzvlášť posilňoval a rozširoval.

¹³⁴ Piccotini, EPRO 68 s. 938 č. 1.

¹³⁵ Schwertheim, EPRO 40 č. 78et seq.

ešte pre celú radu ďalších božstiev.¹³⁶ V príľahlej oblasti boli objavené tieto typy darov len pre Sola z Carnunta a tri ďalšie neznáme božstvá, ktorých darcovia boli z Carnunta, Lentie (č.104) a Sankt Margarethnu.

Pri oltároch, hlavne v Korutánsku, vyzerá byť kruhová forma značne obľúbená, keďže sa tu vyskytuje až trikrát, jedenkrát dokonca v tvare šesťuholníka.

Spoločenstvo prívržencov Jupitera Dolichénskeho v zvyšku Norica pozostávalo z ľudí, ktorých meno vykazuje známky občana. Tí, ktorých mená sú tvorené len jedným slovom, u tých sa predpokladá, že to boli otroci, v niektorých prípadoch, že to boli miestni Keltskí obyvatelia. Vysvetlenie, prečo sa Mauerské spoločenstvo vychýľuje z normy, nie je možné poskytnúť.

Dary pre Juno Regina sú skôr vzácnosťou, úloha *paredra* tu bola zjavne podriadená a vedľajšia. Štyri jediné svedectvá pochádzajú od troch žien z Mauerského depotu (č.79, č.94, č.84) a jedného páru (č.108).

Darcovia zo zvyšných Norických oblastí sú : traja vojaci, dvaja orientálci (?), dva páry pravdepodobne z Itálie, jedného cisárskeho otroka v administratívnych službách a skupiny mužov s *gentilis* „Aurelius“ z Flavie Solvi.¹³⁷ (č.116) Rysuje sa nám tu pohľad na celkom obyčajné spoločenské rozloženie, nanešťastie z násilne zničeného Dolichénia, neposkytuje inventár z Viruna žiadne indície o prípadnom prívrženectve.

Vojenské zložky, ktoré sú pre Dolichénia z Panónie veľmi príznačné, nie sú nálezmi z Maueru demonštrované, či už nápismi, ale ani charakterom nájdených predmetov.¹³⁸ Isté je ale, že hlavným šíriteľom kultu boli vojaci a potvrdzuje to fakt, že depot bol objavený v blízkosti kastela. Avšak existuje príliš málo indícií, či svätyňa vo Virune a prípadná v Maueri boli postavené vojenskými príslušníkmi a či armádna zložka bola hlavným nosníkom kultu. Ak sa máme pridržiavať nápisov darcov, kde prevažujú najmä civilisti, od možnosti kde armáda hrá hlavnú zložku, by sme sa skôr odklonili.

Časovo by mohli byť nálezy, ako sme už spomenuli, zaradené do obdobia 189 a 238 po Kr., je to obdobie veľkého rozkvetu kultu, do ktorého spadá väčšina bližšie nezaradených nálezov. Ak by oltár Egronia Primiana (č.117) skutočne patrilo do polovice 2. storočia po Kr. jednalo by sa o najrannejší nález v celom Noriku.

¹³⁶ Pozri zoznam v Noll, RLÖ, 1980 s. 72 et seq.

¹³⁷ Na neistý Dolichénsky charakter, bolo už poukázané.

¹³⁸ Schön, OKÖ, 1988, s. 293.

5.5. Svätyne

Dolichénium z Viruna, je jediným ktoré bolo objavené v celom Noriku. Je na okraji antického mesta, a leží severne od *Insula IX*. Tak ako aj iné svätyne Jupitera Dolichénskeho sú známe, že nedodržujú žiaden špeciálny unifikovaný vzor pri stavbe, tak sa aj svätyňa vo Virune nepodobá takmer ničím na chrám v Carnunte.

Je značne väčšia (jedná sa o takmer pravouhlú budovu s dĺžkou 17,7 m a šírkou 11,6 m.), a rozdelená do štyroch častí, Merlat spomína dva kultové miestnosti (miestnosť I a II), sakristiu (miestnosť IV) a *triclinium* (miestnosť III)¹³⁹, posledné je pravdepodobne spomenuté v nápise (č.113). Ich veľkosti sú nasledujúce : M I 7,85 x 6,45 m, M II 7,80 x 6,20 m, M III 7,80 x 3,50 m a M IV 7,85 x 3,25 m. Miestnosti sú od seba odlišné aj vďaka podlahe. V M I je na podlahu použitá rozdrvená tehla zmiešaná s maltou, čo je technika používaná v kúpeľoch, v M II a IV bola len udupaná hlina. M III, ktorej chýba zadná stena, bola vybavená *hypocaustom*. Až na záhyb v múre, nie sú registrované žiadne vnútorné stavby, nachádza sa v severozápadnom rohu a jedná sa múrovú konštrukciu, ktorej význam ostáva neznámy: je to 0,50 m vysoký múrik kolmý na severnú stenu v M I a po 1,35 m sa v pravom uhle zabáča doprava, kde pokračuje ďalej 1,60 m a potom končí. Nálezy sú voľne porozhadzované po miestnostiach I, II a IV: v miestnosti I fragmenty oltárov a kultového obrazu, v miestnosti II okrem oltárov aj fragmenty nápisov a v miestnosti IV sa nachádza oltár a bronzové predmety (lampy, svietniky a držadlá) a jedna pokladnička.

Vstup do chrámu bol možný cez južný múr v M I (oba múry, ktoré vytvárajú akúsi chodbu v pravom uhle vzhľadom na južný múr, pochádzajú z neskoršej doby).

Ako sme už spomínali, inventár bol silne poničený a dnes nejednotný a postrácaný, charakter kultovej obce z neho avšak môže byť priblížený. (S ohľadom na to, že niektoré nálezy zo Zollfeldu boli pôvodne súčasťou chrámu) Dominujúce vojenské spoločenstvo vo Virune môžeme vylúčiť, keďže sa jedná o oblasť, kde neboli nikdy žiadne väčšie armádne jednotky.

Doba výstavby určená do roku 189 po Kr., je zaručená doskou (č.113), ktorú môžeme bez rizika priradiť k tomuto Dolichéniu. Avšak doba zničenia chrámu ostáva stále aj po desaťročiach debatovania otvorená, kde posledné závery priniesol Merlat na začiatku minulého storočia.

¹³⁹ Merlat, Essai s. 140.

V Korutánsku pravdepodobne stáli ešte dva chrámy a sú predpokladané v blízkosti miest Feldkirchen a Lamprechtskogel, v druhom spomenutom je predpokladaná svätyňa, jedna z možností by mohol byť miestny kostol sv. Lamberta.

Nepodarilo sa žiaľ objaviť žiadne architektonické stopy po chráme, možno práve preto sa nám podarilo získať celý kovový inventár, v blízkej oblasti pri Mauer an der Url. Viacero náradí a zariadení z kuchyne a ďalších nástrojov sú dôkazom funkčnej domácnosti s kuchyňou a poľnohospodárskymi aktivitami. Preto vyvstáva otázka, či aj ostatné chrámy, v ktorých neboli objavené drobné nálezy a náradia, mali podobnú výbavu; taktiež, či votívne dary a kultové obrazy boli venované v takomto množstve. Avšak otázka nemôže byť s istotou zodpovedaná. V každom prípade, ak by sme si odpovedali na tieto otázky kladne, museli počítať s neustálou potrebou kovu v blízkosti svätyne, ktorý by mohol byť spracovaný a obetovaný.

Taktiež v miestach ako Augustianae/Traismauer, Lauriacum/Enns, Ovilava/Wels a Gabromagus/Windischgarsten sú svätyne predpokladané.¹⁴⁰ Problematickým stále ostáva Juvavum/Salzburg, kde soška sekundárne použitého býčka, nemusí značiť svätyňu a taktiež v okolí neboli objavené žiadne nálezy s dolichénskou tematikou.

5.6. Zhrnutie

Náboženstvo Jupitera Dolichénskeho je v Noriku hojne zastúpené viacerými nálezmi, medzi ktorými sa nachádza aj depot z Maueru, ktorý je jednoznačne najvýraznejším. Predpokladalo sa na začiatku, že vzhľadom na bohatstvo Dolichénskych nálezov, sú ostatné nálezy bezcenné. No predsa sú tieto zvyšné nálezy nanajvýš zaujímavé a prinášajú ešte viac chaosu ako znalostí, ktoré nám mohli priniesť: tak ako aj množstvo darcov bez občianskych práv, veľa žien, takmer absentujúcich darov od vojenských príslušníkov a jednostranné trojuholníkovité doštičky. Dôvod pre to je najmä v izolovanosti celého nálezového komplexu. Chýbajú nám dôležité veci, ktoré sú nám pri iných lokalitách známe: budova samotná, votívny oltár, kamenné kultové zobrazenia. Tým pádom nie sú možné žiadne porovnávania. Porovnávanie epigrafických nálezov je taktiež veľmi zložitá, keďže z žiadnej inej lokality nepoznáme viac nápisov. Možno je aj to, z čoho by sme mohli vychádzať pri takejto odlišnosti a špecifickosti, že každá svätyňa si žila vlastným životom.

¹⁴⁰ Schön, OKÖ, 1988, s. 315.

Ako kult, z ktorého materiálnymi zvyškami sa tak často stretávame, fungoval jednotlivo je nejasné, keďže svojrázne prejavy kultov boli v Antike zdokumentované len veľmi málo alebo vôbec. Významné nálezy z Aventína z Ríma nám aspoň odhaľujú kňazskú hierarchiu, o ktorej sa v provinciách nedozvedáme takmer nič.¹⁴¹ Za vznik kultu v Maueri sú takmer s istotou zodpovední armádni príslušníci, ktorí boli umiestnení v neďalekom kastely. Avšak o nich či ich činoch však nemáme žiadne informácie.

V Augustiane/Traismauer bola umiestnená *ala I augusta Thracum*. Avšak chýbajú epigrafické dôkazy, že by tu Dolichéna priniesli, a postavili tu pre neho chrám.

Nepatrné stopy, či sa nachádzalo Dolichénium aj v Ovilave/Wels, neposkytujú žiadne nevyvrátiteľné výpovede. Napriek tomu je tu kult predpokladaný, keďže mesto bolo od konca 2. storočia po Kr. sídlom miestodržiteľa, a zároveň miestom sídla vojenských jednotiek, čo znamená, že sa musel uskutočňovať častý kontakt medzi vojakmi a obyvateľmi.

Ako sme už spomínal je nález býčka z Juvava izolovaným nálezom. Stále však zostáva faktom, že v meste bola uctievaná Magna Mater. Tým pádom orientálne kultu tu neboli cudzie.

Antické Korutánsko muselo mať na svojom území viacero svätýň, aj keď tu neboli umiestnené žiadne významnejšie jednotky, ktoré by tu mohli kult Jupitera Dolichénskeho priniesť. Kult tu tým pádom musel byť pod kontrolou civilného obyvateľstva, ktoré muselo v Noriku rozširovať ďalej tento kult bez vojenskej spojitosti niekedy v 2. storočí po Kr. Zdá sa, že druh vyobrazenia boha tu mal individuálnejšie črty.

¹⁴¹ „curatores“ a „scriba“ z Carnunta.

6. Ďalšie sýrsko-anatólske božstvá

Sol

Medzi tých významnejších bohov patrí v prvom rade Sol Invictus. Pôvodný Sol, bola grécka verzia boha Héliu, avšak tá nemala takmer žiaden vplyv ani významné rozšírenie. Jeho kult začal naberať na váhe až potom ako začal byť jeho charakter asimilovaný s inými božstvami, najmä sýrskymi. Od 2. storočia, kedy začali byť v ríši tieto božstvá známejšie, a pod názvom „Sol Invictus“ alebo „Sol Aeternus“ sa mohol rímskym bohom rovnať. Avšak je treba doplniť aké sýrske božstvo stojí za pridaním akreditácie tomuto bohu, keďže nepoznáme žiadne znázornenia, ktoré by mohli priniesť svetlo do tejto problematiky. Okrem solárnych božstiev je taktiež tento solárny aspekt, v súvislosti s chaldejskými vplyvmi orientálnych kultov ako bol Mithra a Dolichénus. Tak ako bol Sol a Luna neodmysliteľným astrálnym symbolom v kulte Jupitera Dolichénskeho, tak bol dôležitý aj pre kult boha Mithru, kde dokonca zohrával veľmi významnú funkciu v mýte o Mithrovi, ktorá však nie je úplne jasná. Tu bol Sol vždy rozdielny od Mithru, v ktorom však ale v niektorých prípadoch musel byť zlúčený, ako stojí aj na niektorých nápisoch „D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)“.

Pre predstavu Sola a nápisov sú nám poskytnuté viaceré významy. Väčšinou ale musí zostať jedno rozhodnutie otvorené. V Panónii boli objavené 3 malé busty Sola, z ktorých ešte 2 existujú a 1 zlatý plech v spôsobe štýlu votívov z Maueru a nakoniec 7 malých gemov.¹⁴²

Jupiter Tavianus

Boh, známy z epigrafických materiálov ako „Jupiter Optimus Maximus Tavianus“, pochádza z Tavia, hlavného mesta keltského kmeňa Trokmiov z Galátie. Čo vieme o existencii tohto božstva je na základe len niekoľkých oltárov, z ktorých jeden pochádza aj z Carnunta. C. Iccius Cassius, vojak 14. légie z Carnunta, bol pravdepodobne Galaťan.¹⁴³ Na tento oltár, na ktorého ľavej strane je znázornený Jupiterov blesk, sa vzťahuje *terminus post quem* 114 po Kr. O tomto kulte je len veľmi málo známe. Pravdepodobne sa jedná o jednotlivého vojaka, ktorý sa nechcel vzdať svojho pôvodného boha, po tom ako bol usídlený v cudzine.

¹⁴² Schön, OKÖ, 1988, s. 318.

¹⁴³ Schön, OKÖ, 1988, s. 319.

Sabázios

Zrod tohto boha, ktorý je úzko príbuzný s Dionýzom, je lokalizovaný do Frýgie. Jeho kult tak ako veľa východných mysterijných náboženstiev, ktorý sa – aj keď samozrejme nie v takých číslach – rozšíril do celej ríše. Pôvodne to bol chtonický a tým pádom boh plodnosti a poľnohospodárstva. V rímskej dobe bol znázorňovaný ako kozmický boh znázorňovaný s Jupiterom.

Objavené pamiatky, zriedkavé sošky, reliéfy alebo epigrafické svedectvá, častejšie je však zobrazenie ruky a kultových nádob, čo odzrkadľuje návrat k pôvodnému charakteru : had, ako najdôležitejší atribút, k tomu zvieratá ako jašterice, žaby, korytnačky, ďalej píniové šišky, ležiaca žena, barania hlava, *kerykeia*, dionýzovské symboly atď. niekedy až preplňujú výzdobnú plochu na ruke, nádobe či kúsku plechu.

Najbližší príklad opäť pochádza z Carnunta : ruka držiaca píniovú šišku, k dlani sa plazí had, s týmito atribútmi sa nemôže jednať o nič iné ako o ruku Sabázia.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Schön, OKÖ, 1988, s. 319.

7. Isis – Noreia. Egyptský a domorodý synkretizmus v provincii Norikum.

V Noriku boli objavené pri Frauenbergu neďaleko Leibnitzu pozostatky chrámu egyptskej Isis, spomenutej tu ako Isis Noreia. K egyptskému chrámu by sa dal priradiť, kvôli jeho zariadeniu, medzi ktorým bola objavená aj nádobka na vodu z Nílu, ale taktiež apside na čelnej stene *celly* by bola takto identifikovaná. Rezervoáre na vodu boli zvyčajne pri každej Isidinej svätyni, a naberačky, keďže naberanie posvätnéj vody, ktorá bola vždy považovaná za vodu z Nílu bolo súčasťou rituálu. Dôležité svedectvá uctievania bohyně Isis sa nachádzajú na votívnych reliéfoch a na náhrobných kameňoch v blízkosti tejto svätyně. Z Viruna poznáme dve dedikácie, ktoré spomínajú kňazov Isis, z nápisu z chrámu Isidy.¹⁴⁵ Na základe hrobu Vibia z Pulstu môžeme priradiť k prívržencom Isis aj obyvateľov Norica. S ďalším takýmto svedectvom sa môžeme stretnúť pri náhrobku Spectatii v Šepmetri, ktorý nechal vystavať prívrženec Isis.¹⁴⁶ Čo sa týka uctievačov, tých môžeme dodatočne identifikovať podľa účesu, krátke vlasy s voľnými kučerami; ženy nosili dodatočne *Omophorium* (šerpa).

Pri uctievaní Isis-Noreia v Noriku je pozoruhodný najmä synkretizmus Egyptského a domáceho elementu. Bádania sa preto aj zaoberali otázkou charakterizovania tejto bohyně po mnoho rokov.

Už H. v. Petrikovitsom bola považovaná za Norickú miestnu bohyniu a C. Praschniker hovorí o veľkej bohyni národa. H. Kenner načrtol obraz prehistorickej bohyně matky, ktorá má liečivé schopnosti, zabezpečuje úrodu a ochranu a absorbovala do seba znaky viacerých božstiev (ako Minerva, Kybelé, Fortuna a Isis).¹⁴⁷ Taktiež je považovaná za pani vody a je videná zároveň ako bohýňa miest, kmeňov a krajiny.

V poslednej dobe sa nezávisle od seba zaoberali P. Scherrer a M. Hainzmann obširnejšie až dodnes nezodpovedanými otázkami. P. Scherrer považoval najskôr Isis-Noreu ako personifikáciu provincie pretvorenú z ochrannej bohyně kmeňa Norikov, dodnes neobjaveného mesta Noreia ako aj celého *Regnum Noricum*, dnes už však takýto názor odmieta. Prišiel k názoru, že sa v prípade Noreie jedná o zbožštenú personifikáciu, ktorá mala byť postavou pre integráciu Norica, avšak hlbšou s žiadnou históriou.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Ch. Flügel, 2005, s. 55.

¹⁴⁶ F. Glaser, 2004 s. 91

¹⁴⁷ H. Kenner, 1989 s. 875 et seqq.

¹⁴⁸ P. Scherrer, 2003.

Naproti tomu M. Hainzmann sa domnieva, že pri súčasnej nálezovej situácii nebol vynesný žiaden dôkaz pre alebo proti existencii nejakej predrímskej bohyně. Okrem toho je názoru, že nemohli existovať naraz dve abstraktné personifikácie provincie, na minciach a nápisoch spomínaný *Genius Noricorum* (mužská postava odetá vo vojenskom šate) a na druhej strane ženská bohýňa Noreia. Prišiel k záveru, že Noreia existovala údajne už pred Rimanmi a bola ochrankyňou Norickej kmeňovej obce a nakoniec získala ďalšiu ochrannú funkciu po asimilácii s Isis, ktorá reprezentovala tzv. *Kaiserhaus*.¹⁴⁹ Otázka či bola skutočne len bohýňou provincie avšak musí ostať otvorené.

V 10 nápisoch z Norika, z ktorých je najrannejší datovaný do doby cisára Klaudia, sa spomína vždy iba meno Noreia. Od polovice 2. storočia bola Noreia považovaná za ochranné božstvo, ktoré bolo uctievané úradníkmi a vojakmi, ktorí boli umiestnený v provincii a sprevádzalo ich aj na ich misiách mimo Norica.

Na jednom z nápisov sa spomínajú votívne dary, ktoré jej boli venované: strieborná miska o váhe 2 libier a troch uncí s pozláteným reliéfom Noreie o váhe 2 uncí, ktorý bol zrekonštruovaný F. Glaserom.¹⁵⁰

Vyobrazenie Isis-Noreie, ktoré môžeme s istotou priradiť jej máme len jedno, ide o sochu z kúpeľov vo Virunu. Jedná sa o 1,43 m vysokú sochu vyrobenú z mramoru, ktorá drží v ľavej ruke roh hojnosti a v odlomenej pravici sa predpokladá kormidlo. Zobrazenie s takýmito atribútmi by mohlo indikovať, že ide o Fortúnu, ktorá bola v Noriku taktiež asimilovaná s Isis. Jej jedinečnosť leží však v jej odeve: okraje vrchnej časti šiat a opasku majú strapce, ako mali aj miestne Norické kroje. Taktiež aj šperk, ktorý má na hrudi je miestneho pôvodu. Takže pri zobrazení Noreie sa jedná o Isis-Fortúna odetú v miestnom kroji. Aby som však zdôraznil soche chýbajú takmer všetky atribúty Isis: *Palla* (šatka) s uzlom, *sistrum* a džbánik.¹⁵¹

Jediná s istotou potvrdená svätyňa tejto bohyně sa nachádza v Hohensteine v blízkosti St. Veit and der Glan, len niekoľko kilometrov severozápadne od hlavného mesta provincie Virunum. Svätyňa vystavaná pre miestnu bohýňu Noreiu je dôležitá najmä z hľadiska jej postupnej transformácie. Svätyňa stála uprostred oblasti, ktorá bola veľmi dôležitá kvôli intenzívnej ťažbe železa, neďaleko zámku Hohenstein v Korutánsku, veľmi blízko lokality Virunum.¹⁵²

¹⁴⁹ Ch. Flügel, 2005, s. 55 et seqq.

¹⁵⁰ F. Glaser, 2004 s. 91

¹⁵¹ H. Kenner, 1989 s. 875 et seqq.

¹⁵² Ch. Flügel, 2005, s. 55.

Chrám, bol známy už v prvej polovici 19. storočia a prvý výskum sa začal v roku 1895, a neskôr v rokoch 1932/1933. Publikácia drobných nálezov avšak nebola spracovaná a už ju ani nie je možné vytvoriť, pretože nálezy boli ukradnuté. Výskum v roku 2004 objavil galskú terru sigillatu v základoch a stratigraficky tak bolo potvrdené, že chrám patrí do Hadriánovskej doby (117-138 po Kr.)

Tento výskum tiež odhalil, že budova je malým pódiovým chrámom (rozmery exteriéru sú 12,50m x 7,30m), orientovaným zhruba na severo - severozápad a juho – juhovýchod. Z troch strán, na vzdialenosť 4,5 až 5,5m sa týčil 3m široký portikus. Pred južnou stranou, čiže vchodom, bolo schodisko, ktoré viedlo do chrámu. 1.9m hlboké základy indikujú pódium o výške 1,2 – 1,8m. Chrám samotný, postavený z kameňa a malty, bol rozdelený do dvoch častí, pronáos (4,3 x 2,5m) a o niečo väčšia cella (4,3 x 4,1m). Na základe veľkosti základov, môžeme povedať, že išlo o *tetrastylus*, kde *interkolumnium* malo dĺžku 2,3m, okrem stredového, ktoré bolo zvýraznené. Oltár, ktorého existencia ešte nie je doložená, ale je predpokladaná, musel byť integrovaný so schodiskom vedúcim do chrámu, keďže nie je žiaden dôkaz pre to, že by oltár mal byť pred schodiskom. Proti severnej stene celly bola pripojená báza, ktorá pravdepodobne podporovala kultovú sochu – z ktorej žiaľ nezostali žiadne pozostatky.¹⁵³

Na juh od chrámu, je stena obkolesujúca sakrálnu oblasť vo forme jemne zakriveného pravouholníka (dĺžka medzi 24,6 – 30,9m) Južná strana, ktorá bola vybudovaná na umelej terase, sa musela zrútiť a nezostali po nej žiadne pozostatky. Betónové základy (2m x 3m) vo vnútri severnej steny. V severovýchodnom rohu tejto ohrady, bola postavená menšia budova. Na zovňajšok východnej steny bol pridaný portikus (min. 16,5 x 5m), ktorý mal vstup na sever chránený stĺpovou sálou. Taktiež bolo objavených viacero fragmentov nástennej maľby, ktoré boli objavené v interiéri kolonády. Preto sa táto budova považuje niekedy za viac účelovú stou, bežnou pri viacerých svätyniach, ktorá tiež slúžila ako miestnosť pre votívne dary.

Na východ od portika, boli objavené dve jamy do ktorých sa vkladali kultové objekty. V silne prepálenej vrstve, bolo nájdených veľa keramických výrobkov, vrátane miestnych čierno hlinených výrobkov, spolu s týmito artefaktmi tu boli objavené sklenené črepiny, klince, kosti, kúsky škridle, úlomky vápencových sôch, rozbite na nesmierne malé kúsky, a dedikačný kameň Norei Auguste s vývodom na fontánu.

¹⁵³ Ch. Flügel, 2005, s. 57.

Najstarší zo 6 zachovaných nápisov uctievajúcich Noreiu bol vyhotovený pre Chrysanthusa, servus vicarius cisára Claudia. Silne poničený nápis bol vyhotovený ďalším cisárskym otrokom z konca 1. storočia po Kr. Votívny dar, opísaný v dedikačnom nápise, ale žiaľ nenájdenny, ako vzácna strieborná misa so zlatým vyobrazením Norei. Bol to dar dôstojníka jazdy pochádzajúceho z mesta Ríma, Q. Fabiom Medestusom, decuriom *ala I Augusta Thracum*, sa musel udiat po roku 4 cisárov a pravdepodobne patrí do začiatku 2. storočia. Rovnaké datovanie je pravdepodobne aj pre dedikáciu, objavenú v jednej z jám, na kamennom bloku, ktorý slúžil ako vývod vody. Voda pravdepodobne tiekla trúbkou, ktorá bola pripevnená ku kameňu a ďalej do nádrže.¹⁵⁴ To či to bolo spojené s kultom, alebo to bolo použité pre očistu pred vstupom do svätyne je nejasné.

Podľa týchto dedikácií Noreii, vieme, že otvorená neohradená plocha bola používaná už od polovice 1. storočia po Kr. a slúžila pre uctievanie ďalších božstiev. Boli tu objavené hlavičky malých sošiek Eróta a Attisa, ale taktiež ženská hlava s vežovitou korunou, pravdepodobne Magna Mater. Z chrámovej oblasti pochádza aj chatrne opracovaný vápencový reliéf Minervi, merajúci na výšku len 11 cm.¹⁵⁵

Z Hadriánovskej doby pochádza stavebná tabuľa, nanešťastie len čiastočne zachovaná, obsahuje dedikáciu guvernéra provincie Claudia Paterna Clementiana. Avšak kompletne meno božstva nie je zachované, avšak Noreiae Augustae je prakticky isté, pretože uctievanie akéhokoľvek iného božstva v tejto oblasti nie je doplnené dedikačným nápisom a budova samotná mohla slúžiť jedine kultu Norei. Nápis odkazuje na stavbu cely, *columnae*, *pavimenta* a portika. Zachovalo sa iba pár písmen patróna budovy a môžu byť obnovené ako nomen gentile Sabinus. Faktom, že Sabinii sú často spomínané vo Virunum ako duumviri, taktiež, že ich hlavná vetva patrila do equestrianskej triedy, a taktiež jedna z hláv rodiny v polovici 2. storočia po Kr. Sabinus Veranus, je známy ako jeden z árendátorov Ilýrskeho tribútu, umožňujú špekuláciu, že niekto z tejto rodiny – alebo možno dokonca samotný Veranus – mohli byť patrónom tejto budovy.¹⁵⁶

Administratíva ťažobných aktivít mala tiež veľký vplyv na kult Noreie v Hohensteine. To môžeme vidieť na nápise, určite vystavaného pred obdobím panovania cisára Marka Aurélia, pravdepodobne v prvej polovici 2. storočia po Kr., procuratorom ferriarum Q. Septueiusom Valensom pre jeho príbuzného Q. Septueiusa Clemensa, conductorom a dvoch ďalších prokurátorov. Bohyňa na tomto nápise je nie len spomenutá

¹⁵⁴ Ch. Flügel, 2005, s. 59.

¹⁵⁵ Ch. Flügel, 2005, s. 59.

¹⁵⁶ Ch. Flügel, 2005, s. 60.

ako Noreia, ako na všetkých ostatných nápisoach z Hohensteinu, ale ako Isis Noreia. Nápis na architráve z Ulrichsburgu, spomína Noreia Isis Fortuna. Tento nápis bol pravdepodobne prinesený z Hohensteinu, buď v neskoro antickom období v 5.- 6. storočí, alebo zo stredoveku. Kde bol použitý ako preklad na dverách gotického kostola. Je tu spomenutý istý A(ulus) Trebonius [---] proc(urator). Vedci sa domnievajú, že ide o jazdca A(ulusa) Trebonia Garutianusa, ktorý pôsobil ako prokurátor v provincii Africa v roku 68 po Kr. a za Fláviavskej doby pôsobil ako prokurátor Augusti v Noriku, čiže ako guvernér.¹⁵⁷ Avšak je tu stále možnosť, že sa jedná len o administrátora ťažobných prácí, akým bol vyššie zmienený príklad.

Tento nápis určuje pomerne jasne, že už v posledných desaťročiach 1.storočia po Kr. bola vystavaná alebo dokončená budova Aulom Treboniom. Ďalej, že táto budova mohla byť len veľkou aediculou, alebo malým chrámom, keďže pravdepodobná rekonštrukcia nápisu môže mať až 3 metre.

Kult Noreie je epigraficky potvrdený už do doby vlády cisára Claudia. 1. chrám bol vystavaný pravdepodobne počas vlády Fláviavskej dynastie, pravdepodobne už za vlády Vespasiána (69-79 po Kr.), v prípade, že priradenie z nápisu architrávu z Ulrichsburgu v Hohensteine je pravdivé. V tomto období bol kult Noreii spojovaný s Isis, pravdepodobne ako znak politickej lojality, neskôr, bolo toto spojovanie preberané administratívou železných baní, pravdepodobne kvôli špeciálnej funkcii bohyně Isis ako ochranné božstvo ťažobného priemyslu. Vzťah medzi Noreiou a Isis, avšak nebol, okrem týchto dvoch príkladov už nikdy použitý.

Spustnutie kultovej aktivity v Hohensteine začalo už v druhej polovici 2. storočia n.l. pretože od tohto obdobia už nepochádza žiaden ďalší kultový predmet. Okolnosti, môžu byť spojované s emigráciou väčšiny obyvateľstva z Virunum do Lauriaca, v posledných rokoch vlády Marca Aurélia. Počas obdobia Markomanských vojen, po roku 171 bola légia II Italica prevelená do Norika, najprv bolo jej sídlo v Ločici v severnom Slovinsku, neskôr do Albingu a nakoniec okolo roku 200 boli prevelení do Lauriaca. Od tejto chvíle sa ich veliteľ stáva aj guvernérom.¹⁵⁸ Takže clo a prenájom baní boli zrušené, a tieto dôležité zdroje príjmu boli prevedené pod priamu štátnu kontrolu. Tým boli efektívne presídlené aj veriaci – vojenstvo, služobníci a nájomníci.

¹⁵⁷ H. Kenner, 1989 s. 911.

¹⁵⁸ Ch. Flügel, 2005, s. 70.

Záver

Orientálne kulty a náboženstvá mystérií, ktoré koncom 2. a začiatkom 3. storočia zasahovali do obrovskej časti Rímskej ríše, zanechali stopy aj v rímskej provincii Norikum. Nálezov je dostatočne veľa na to aby sme si mohli vytvoriť predstavu o tomto zásahu.

Na prvom mieste stojí Mithra; kult, ktorý bol importovaný vďaka dvom najhlavnejším vrstvám spoločnosti: buď to vojakmi, ktorí pochádzali, alebo sa dostali do kontaktu s Orientom. Takto sa dostalo s najvyššou pravdepodobnosťou uctievanie tohto boha do Carnunta, vďaka 15. légii už na konci 1. storočia. Vojaci boli takisto poslami aj v prípade Sankt Andrä pri Tullne, v Ennsi (Lauriacum) a v Linze (Lentia).

V inom prípade prišiel boh spolu s cisárskymi otrokmi a prepustencami, ktorí patrili do personálu provinčnej správy. Čo prinieslo evidentne tento kult najmä do Viruna.

V Carnunte bolo rozširovanie kultu veľmi skoro prevzaté aj obyvateľmi mesta, čoho sú dôkazom štyri svätyne z ktorých ani jedna nebola čisto vojenská. Toto mesto sa muselo stať významným centrom uctievania tohto božstva, čo dokladajú najmä početné objavené pamiatky. Tento kult sa rozširoval z tohto mesta ďalej do Hradsku.

V Noriku sú nálezy roztrúsené po celom území. Najdôležitejším kultovým centrom tu bolo určite Virunum, kde bol vystavaný veľmi dobre zriadený chrám. Budova bola dvakrát reštaurovaná, ako nám o tomto fakte hovoria aj dva nájdené nápisy. Z tohto mesta sa pravdepodobne rozširovalo božstvo do okolitej krajiny. Už len v málo prípadoch však tento kult zanecháva takéto isté stopy napríklad v mestách Aguntum/Lienz a Flavia Solva/Leibnitz. V Immuriu/Mooshame a v Schachadorfe boli s najväčšou istotou zamestnaní úradníci pracujúci v *mansiách*, zodpovední za zriadenie menších svätýň. V prípade Ischlu za to môžu úradníci pracujúci v colnej správe. To isté by mohlo platiť aj v prípade Erlu. Malé vojenské centrá pravdepodobne v Linzi(Lentia), v Ennsi (Lauriacum) a v St. Andrä pri Tullne.

V Noriku poskytujú ikonografické zvláštnosti kultových obrazov len málokteré nálezy. Boli pritom vytvorené v miestnych dielňach alebo ide o importy. Tak či tak tieto rozdielne detaily sú veľmi malé na to aby boli označované za samostatný štýl. Kvalitné nálezy poznáme najmä z Viruna.

Medzi veriacimi boli vojaci, otroci a prepustenci, väčšinou však osoby s občianskym právom. Predpokladá sa, že ide o prisťahovalcov z Itálie a z iných provincií, medzi nimi však bolo aj niekoľko osôb s orientálnym pôvodom. Ich isté identifikovanie je ale problematické. Zaujímavé je však aj to, že kult oslovil ojedinele aj miestnych, domorodých ľudí.

Votívne oltáre, ktoré uctievači kultu zasvätili Mithrovi vo veľkých svätyniach, či malých kaplnkách, sú najlepšie prepracované vo Virune. Rozdiel, akým sa organizácia a uplatňovanie kultu líšila medzi lokálnymi svätynami v provincii navzájom, je takmer nezistiteľný. Najpravdepodobnejšie je však, že medzi nimi bol súlad. (V žiadnom z prípadov, objavený materiál nejaví znaky samostatného vývoja. Skôr ukazuje veľkú jednotu, ktorou antické Norikum ovplyvňovalo).

V nápisoach máme dokonca prípady, kde sú spomenutí aj kňazi a stupne iniciácie v mithreu, dvakrát dokonca *patres*.

Spôsoby, ktorými sa dostávalo uctievanie sýrskeho boha Jupitera Dolichénskeho do oblasti sa veľmi nelíšila od tých, ktorými sa šírila Mithra. V Carnunte, bol kult Dolichéna privezený už počas doby vlády cisára Trajána, pravdepodobne vojakmi. Vojské posádky zapríčinili spôsob rozširovania aj v oblasti Traismaueru (Augustianae), Mauer an der Url (Flavia Solva?) a v oblasti dnešného Ennsu (Lauriacum). Vo Virune/Zollfeld a jeho okolí sa rozširovanie opäť pripisuje najmä cisárskym otrokom, zamestnancom miestodržiteľov.

Dohromady sú nálezy Dolichénskych pamiatok menej početné ako Mithraické, avšak tiež sa ukazuje podobnosť v ich rozširovaní. V dedinskom resp. horskom prostredí sa objavujú stopy uctievania najmä pri *mansiách*.

Ako aj pri Mithrovi, najvzácnejšie votívne dary Dolichénskych uctievačov sú v podobe oltárov a kultových scén. Objavuje sa tu ikonografický vývoj: z boha orientálneho typu, ktorý stojí na býkovi, k postave, ktorá stojí pevne na zemi a jej zviera sa objavuje len v rudimentárnej forme. V Korutánsku naproti tomu až pri troch tradičných sochárskych dielach nie je žiadna ojedinelosť pri zobrazení výzbroje či postroja, ktoré pochádzajú z miestnej výroby.

Služba bohu, ktorá je nám kvôli nedostatku písomného materiálu neznáma, začínala v malých svätyniach bez charakteristickej vonkajšej podoby. Jediný príklad pochádza z Viruna, odkiaľ zachovaný kultový obraz potvrdzuje aj v tomtoulte dôležitosť mystérií.

Žiadna svätynia však nedisponuje tak bohatým kovovým inventárom aký bol objavený v depote v Mauer an der Url. Veľmi dobre zachované bronzové sošky (z ktorých je len veľmi málo exemplárov) značne obohatili počet celkových nálezov v Noriku. Kultové zariadenie pozostávalo z väčšieho počtu nádob, domácich pracovných nástrojov. Kvôli tomuto depotu sa predpokladá, že súčasťou (alebo aspoň v blízkosti) svätyně bola aj kuchyňa.

Pozoruhodné črty mali aj prívrženci, ktorých poznáme z nápisov na strieborných votívoch a podstavcoch sošiek:

Neobyčajne veľa žien je pomedzi uctievačkami. V zvyšných prípadoch sú darcami z veľkej časti *peregríni* bez občianskych práv a neočakávane medzi nimi neboli žiadny vojenský dedikanti. Tento fenomén, kvôli nedostatku podobných nálezov, je len veľmi ťažko vysvetliteľný.

Kult Jupitera Dolichénskeho zanikol podstatne skôr ako kult Mithru a v Noriku sa nevyskytuje už od polovice 3. storočia.

Kult Veľkej matky Kybelé nepochybne existoval aj v tejto provincii. Je však zastúpený oveľa menším počtom nálezov ako predošlé dva kulty. Je to predovšetkým aj kvôli tomu, že objavené nálezy nemôžu byť s istotou priradené tomuto kultu. Keďže charakteristické rysy môžu byť identifikované aj ako súčasť sôch iných božstiev (ako je napríklad *corona muralis* a Frýgicka čiapka). Najistejšími príkladmi sú najmä kvalitne vyhotovená bronzová sediaci soška Kybelé s jej tympanom a fragment sediacej sochy z Duelu s typickými levmi po stranách, ako aj niekoľko votívnych oltárov.

Spoločne s bohyňou sa objavuje aj pastierik Attis, pri ktorom je podobný problém s identifikáciou ako Kybelé, kvôli viacerým počtom iných variant postáv, ktoré mohli mať na hlave Frýgickú čiapku. Avšak aj tu poznáme príklady, kde môžeme byť s istotou presvedčení, že ide práve o neho. Najčastejšie vyobrazený na reliéfoch je práve *Attis funerarius*, ktorý sa najčastejšie nachádza na funerálnych reliéfoch.

Presné chronologické ohraničenie, v provincii Norikum, je nanešťastie veľmi ťažké určiť, avšak Severovská doba znamenala pre všetky orientálne božstva obdobie rozkvetu. Ich zánik je zasadený do 3. storočia po Kr. Mithra sa však vyskytuje vo viacerých mestách aj v 4. storočí po Kr. a zaniká úplne až s príchodom a dominanciou kresťanstva, ktoré vystriedalo a nahradilo všetky orientálne kulty.

Zoznam použitej literatúry

ALFÖLDY, *Noricum*. London: Routledge & K. Paul, 1974. ISBN 9780710073723.

ALVAR, J.. *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele*. Leiden: Brill, 2008. ISBN 978 30 04 13293 1.

BECK, R. *Beck on Mithraism: Works with new Esseys*. Trowbridge: The Cromwell Press, 2004. ISBN 0 7546 4081 7.

BECK, R. *Planetary gods and planetary orders in the mysteries of Mithras*. E.J.Brill: Leiden, 1988. ISBN 9004084509.

BETZ, A., WEBER, E. *Aus Österreichs römischer Vergangenheit*. Viedeň, 1990.

CLAUSS, M. *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*. New York: Routledge, 2000. ISBN 0-415-92977-6.

DÖRNER, F. K. Kleinasien. Herkunftsland orientalischer Gottheiten. In: M.J. VERMASEREN, *Die orientalischen religionen im Römerreich*, Leiden: Brill, 1981, 41-73.

FISCHER, T. *Noricum*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp Von Zabern, 2002. ISBN 9783805328296.

FLÜGEL, Ch., H. DOLENZ a LUIK. Nachgrabungen im Tempelbezirk der Isis Noreia bei Hohenstein im Glantal. In: *Carinthia: geschichtliche und volkskundliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens*. 195. Klagenfurt: Verein, 2005, 55 - 71. ISSN 0008-6606.

GASSNER, V., JILEK, S., KALTENBERGER, A., PIETSCH, W., SAUER, R., STIGLITZ, H. A ZABEHLICKY, H. *Das Kastell Mautern – Favianis*, RLÖ 39, 2000.

GASSNER, V. In, FRIESINGER, H., KRINZINGER, F. *Der römische Limes in Österreich*, Führer zu archäologischen Denkmälern, 1997.

GLASER, F. Heiligtümer im östlichen Alpenraum als Ausdruck lokaler Identität. In: A. Schmidt-Colinet (ed.), *Lokale Identitäten in Randgebieten des römischen Reiches. Akten des Internationalen Symposiums*. Wiener Neustadt 2003, Wiener Forschungen zur Archäologie 7 2004, 91–100. ISSN 3901232540

HAJJIR, Y. Jupiter Heliopolitanus. In: M.J. VERMASEREN, *Die orientalischen religionen im Römerreich*, Leiden: Brill, 1981, 213-241

HINNELS, J.R. Reflections on the bull-slaying scene. In: J. R. HINNELS, *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, vol. 2, 1975, Manchester UP. 303-304

HLAUSCHEK, H. *Der Bau der Alpen und seine Probleme*. Stuttgart: Enke, 1983. ISBN 9783432871714.

JACKSON, H. M. The Meaning and Function of the Leontocephaline in Roman Mithraism. In: *Numen*, Vol. 32, Fasc. 1, 1985, 17-45.

Isis and Osiris. *Plutarh - Moralia* [online]. 2009 [cit. 2012-07-20]. Dostupné z: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Isis_and_Osiris*/C.html#46

KENNER, H. Die Götterwelt der Austria Romana. In: W. HASSE (Hg.). *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II 18.2* Berlin – New York: Verlag der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie 1989, s. 875–974

Mithras Shrine I [online]. [cit. 2012-08-28]. Dostupné z: http://www.muzej-ptuj-ormoz.si/index/mithras_shrine_i_mithras_shrine_iii/lang/en/

Mithras shrine III [online]. [cit. 2012-08-28]. Dostupné z: http://www.muzej-ptuj-ormoz.si/index/mithras_shrine_i_mithras_shrine_iii/lang/en/

NOLL, R. *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum)*. Viedeň: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. ISBN 9783700103646.

OFFENBERGER, J., ZELLER, K. *Martinskirche Linz Grabungsbericht 1976-1979*, Linzer Archäologische Forschungen 32, 2000.

RÜPKE, J. *Religion der Römer*. München: C. H. Beck oHG, 2001. ISBN 978-80-7021-807-5.

SANDERS, G. Kybele und Attis. In: M.J. VERMASEREN, *Die orientalischen religionen im Römerreich*, Leiden: Brill, 1981, 264-298.

SCHERRER, P. Noreia – Prähistorisch-gallorömische Muttergottheit oder Provinzpersonifikation, In: M. HAINZMANN (ed.), *Auf den Spuren keltischer Götterverehrung, Akten des 5. Internat. F.E.R.C.AN.-Workshops in Graz – Oktober 2003*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2007.

SCHÖN, D. *Orientalische Kulte im römischen Österreich*. Wien/Graz/Köln: Böhlau Verlag, 1988. ISBN 3-205-05016-9.

SCHWERTHEIM, E. Iupiter Dolichenus, Seine Denkmäler und seine Verehrung. In: M.J. VERMASEREN, *Die orientalischen religionen im Römerreich*, Leiden: Brill, 1981, 193-213.

SMITH, J.Z. Here, There and Anywhere. In: NOEDEL, S., WALKER a B. PRAYER. *Magic and the Stars in the Ancient and Late Antique World*. Philadelphia: University Park, 2003, s. 21-36.

SPEIDEL, M.P. *The religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman army*. Leiden: Brill, 1978. ISBN 90-04-05398-0.

UBL, H. In: FRIESINGER, H., KRINZINGER, F. *Der römische Limes in Österreich, Führer zu archäologischen Denkmälern*, 1997.

ULANSEY, D. *The origins of the Mithraic mysteries: cosmology and salvation in the ancient world*. New York: Oxford University Press, 1989. ISBN 0195054024.

VERMASEREN, M.J. *Mithras : the secret god*. London: Chatto & Windus, 1963.